

श्रीहरितायप्रणितं टिप्पणम् ।

तथा च, पुष्टिमार्गाङ्गीकृतानामेव जीवानामत्रोद्धार इति ज्ञेयम् । अयं च पुष्टिप्रभोः श्रीयमुनायाः श्रीमदाचार्यचरणानां च समानो धर्मः । भगवता ब्रजस्थानां श्रीयमुनया अपि प्रभुसम्बन्धसम्पादनेन प्रभुप्राकट्यकरणेन च तासामेवाऽस्मत्स्वामिभिरपि तथाविधानामिदानीन्तनानामुद्धारत्वात् । विशेषस्त्वेतावानेव । भगवता श्रीयमुनया च लीलासृष्टिस्थानामेव तथाकरणम् । इदानीन्तनानां प्रभुपारोक्ष्येऽस्मत्प्रभुमिरिति । एवं च सति त्रयाणां सजातीयधर्मवच्ये च सिद्धम् ।

भगवान् चिरहं दत्त्वा भाववृद्धिं करोति हि ।

तथैव यमुना स्वामिस्मरणात्स्वीयदर्शनात् ॥ १ ॥

अस्मदाचार्यवर्यास्तु ब्रह्मसम्बन्धकारणात् ।

तापहृत्प्रदानेन निजानां भाववर्द्धकाः ॥ २ ॥

उद्धारोऽत्र भगवदासक्तिसम्पादनेन प्रपञ्चात्पृथक्करणम् । तेन सर्वात्मभावदानमेव स इति बोध्यम् । एवकारोऽत्र प्रयोजनान्तराभावात् । एतेन मायावादखण्डनब्रह्मवादस्यापनर्कमार्गप्रवर्तनादिकमानुषाङ्गिकमिति सूचितम् । स्वरूपमाहुः—आविर्भूतेति । आविर्भूतो ब्रजजनहृदयेभ्यो लीलाकरणार्थं यो वृन्दायनप्रियः सदानन्दस्तद्रूपास्त इत्यर्थः । यथा भगवान् लीलाप्राकट्यार्थं रसात्माऽऽविर्भूतस्तथैतेऽपि श्रीभागवतविवृतिप्रकटीकरणेन तत्प्राकट्यार्थमेवाऽऽविर्भूता इति भावः । अथवा, वृन्दायनमेव प्रियं यासाम्, भगवद्विरहे तदर्थमपि तदपरित्यागान् । ताः स्वामिन्यः । आविर्भूताः तास्तथाभूताः, ता एवैत इत्यर्थः । स्वामिनीभावेन प्राकट्यदशायां सेवादिकरणा

श्रीगुरुप्रेतमप्रणीता विवृतिः ।

‘सदैव, सदैव तदर्थं वा, सदा तदर्थमेव वा, कृपयन्त्विति सम्बन्धः । एतेन स्वस्तदुद्योगस्तदावश्यकत्वं कृपालुत्वं च बोधितम् । तथाच कृपयाऽष्टकविवृतिभ्यां । कुर्वन्तु फारयन्तु चेति भावः । श्रीमदाचार्यवितारप्रयोजनं तु—‘अर्थं तस्येर्गि श्लोकेन ‘सर्वोद्धारप्रयत्नात्मे’त्यादिसन्दर्भेण च स्वयमेव ज्ञापितम् । तदत्र ‘विश्वोद्धारार्थमेवाऽऽविर्भूते’ति पदसममिव्याहारेण बोधितम् । स्वावितारप्रयोजनं तु स्वनाम्न विदा ज्ञानेन ठाः शून्यास्तान् लात्यनुगृह्णातीति तदर्थत्वात् । पदनिरुक्तिस्तु—विहं इत्यत्र विभक्तिलोपे चत्वं हुत्वे च कृते ‘चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वार्त्ति काट्टस्य ठत्वम् । ‘पौष्करसादेर्मते शयैव अन्येषां मते त्वन्यत्राऽपीति कृष्णपण्डितैर्विस्तरेण व्याख्यानात् । यदि च नवीनमतमालम्ब्येदं नाऽऽद्वियते तदा तु—

१ भगवदाख्यरूपस्य आचार्यरूपेण इति विशेषः । अ.

श्रीहरिरायप्रणीते टिप्पणम् ।

तद्भावमावनेन च तद्रूपत्वमिति भावः । वस्तुतो भावात्मा भगवान्, 'रसो वै सः'—इति श्रुतेः । तदास्वरूपत्वादेतेऽपि तथा । तथा श्रीयमुनाऽपि द्रवीभूतरसात्मकतत्स्वरूपत्वेन । तत्र यथा भगवतीव श्रीयमुनायामपि स्वामिनीभावेन स्त्रीरूपत्वं, तेन च तत्र सर्वाऽपि भगवल्लीला, भगवद्भावेन च भगवत्त्वं, विरहे भगवत्स्वरूपतद्दर्शनेन स्वामिनीसुखाय, तथाऽत्राऽपि प्राकट्यदशायां स्वामिनीभावेन सेवादिकृतौ तद्रूपत्वं, भगवद्भावेन भगवद्रूपत्वं, विरहे तासामन्तरास्यप्राकट्येन स्वरूपसम्बन्धिसुखदानायेति बोध्यम् । अत एवोक्तं श्रीवल्लभाष्टके—'यस्मादानन्ददं श्रीव्रजजननिचय' इति । यद्वा । आविर्भूतं स्वस्वहृदयेभ्यो बहिःप्राकटीभूतं यद्वृन्दावनं तत्प्रियं यासाम् । अन्तःस्थितावपि बहिःप्राकट्यस्यैवाऽभिलपितत्वात् । अत एव 'वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिम्' (१०-२१-१०) इति ताभिर्गीतम् । तथाच तादृक्तद्रूपत्वादस्मत्प्रभवोऽपि लीलाविष्करणाभिलाषिण इति ज्ञेयम् । तातचरणा इति सम्बन्धनिरूपणं तु पुष्टिमार्गीयाचार्य-करुणासिद्धिर्यथाकथञ्चित्सम्बन्धसिद्धयैव भवति न त्वन्यसाधनैरिति बोधनाय ।

देहेन भावतो वाऽपि सम्बन्धः फलसाधकः ।

पुष्टिमार्गे नाऽतिरिक्तं साधनं साधकं ततः ॥ १ ॥

नाऽयमात्मेत्युपनिषन्निषेधति यतोऽखिलम् ।

नन्दादयो देहजेन प्रादुर्भावेन गोपिकाः ॥ २ ॥

मयीति तत्कृपायोग्यत्वबोधनाय । सर्वसाधनराहित्येन केवलं तदीयत्वाद् अत एवैकवचनम्, अत एव सप्तश्लोक्यां 'तनोतु निजदासस्य सौभाग्यम्' इति

श्रीपुरुषोत्तम प्रणीता विद्धति ।

'पररूपं तकारो लचटवर्गेषु'—तकारः यदान्तो लचटवर्गेषु परे पररूपमापद्यते—इति कौमारसूत्रान् । आवश्यकत्वमपि विवृतेरेतेनैव ध्वनितम् । आचिर्भूतवृन्दावनप्रिया इति । अत्र वृन्दावनस्य प्रियः, वृन्दावनं प्रियं यस्येति वा वृन्दावनप्रियः, आविर्भूतश्चाऽसौ स च आविर्भूतवृन्दावनप्रिय इति तत्पुरुषबहुव्रीहिन्यतरगर्भः कर्मधारयः । तथाच तदभिन्ना इत्यर्थः । अत्र भगवत्पक्षे अभेदो वास्तवः । 'वस्तुतः कृष्ण एवेत्याद्युक्तेः । व्रजभक्तपक्षे तद्भाववत्त्वकृतसारूप्यनिबन्धनः । 'तत्सारभूते'ति नामनिर्देशात् । तातचरणा इत्यत्र चरणपदं बहुवचनं च पूजार्थम् । 'जीवत्सु तातपादेषु' 'मुद्रे ब्रूहि सलक्ष्मणाः कुशलिनः श्रीरामपादां' इत्यादि-प्रयोगदर्शनात्, 'एकत्वं न प्रयुज्जीत गुरावात्मनि चेश्वरे' इति वाक्याच्च 'आत्या-

विविधलीलोपयोगिनीं कालिन्दीं स्तोतुकामाः श्रीगोकुलेशो यथा जीवै-
र्नमनातिरिक्तं न कर्तुं शक्यं, तथा कालिन्द्यामपोत्याशयेनाऽऽदौ नमनमे-

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

प्रार्थना । विट्ठल इति नामग्रहणं नाम्नाऽपि तद्योग्यताद्योतनाय । ज्ञानशून्यानु-
ग्राहकत्वं हि नामार्थः । तस्य चाऽऽचार्यकरुणामन्तरेणासिद्धेस्तत्कृपयैव सामर्थ्य-
रूपया तादृशजनानुग्राहकत्वसिद्धिः । तदर्थमाचार्यवर्याणामेव प्रभुणाऽऽविर्भावित-
त्वात् । अस्मिन्मार्गे कृपैव साधनं फलं चेति बोधनाय कृपयन्त्वित्यभिहितम् ।
इदं साधनफलरूपत्वञ्च 'कृपायुक्तस्य तु यथा सिद्धयेति'ति 'कृपानन्दः सुदुर्लभः'
इति निबन्धनिरोधलक्षणग्रन्थीयवाक्याभ्यामवमन्तव्यम् । एवमेकेन पद्येन प्रभुभिः
स्वामीष्टप्रार्थनाप्रसङ्गेन निजाचार्यस्वरूपं निरूपितम् ।

विविधलीलोपयोगिनीमिति । आचार्यचरणानां हि प्रभुलीलासम्बन्धो-
ऽभिलषितः । अत एवाऽग्रे तनुनवत्वप्रार्थनम् । स च तादृक्तत्सम्बन्धिपरितोषणेन
भवति । तच्च यथास्थितरूपनिरूपणेन स्तुत्येति श्रीयमुनाया लीलासम्बन्धित्वबोध-
नाय विविधलीलोपयोगिनीमित्युक्तम् । विविधाः स्वरूपगुणभेदेन सर्वात्मभाव-
काममावादिभेदेन शास्त्रीयाशास्त्रीयप्रकाराभ्यां नानाप्रकारा या भगवतः स्वामि-
नीभिः सह लीलास्तासु अलौकिकशरीरसम्पादकत्वेन प्रभुसम्बन्धसम्पादनेन भा-
वजनकत्वादिभिश्च तथेत्यर्थः । कालिन्दीमिति । यद्यपि यमुनामिति वाच्यं
तद्विन्नत्वादस्याः, तथापि कालिन्दीमूलरूपत्वं तस्यां बोधयितुं भगवति 'देव-
कीजठरभूरि'तिवाक्यात् 'देवकीसुतपदाम्बुजे'तिवाक्याच्च देवकीसुतत्वोक्ति-
वदत्राऽपि कालिन्दीत्वोक्तिरिति वेद्यम् । किञ्च । प्रभुसम्बन्धप्रतिबन्धकदोषनि-

श्रीपृथुगोतमप्रणीता विट्ठलि ।

ख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्वामि'ति सूत्रे 'जात्याख्यायामि'ति योगं विभज्यं
पूजायामेकत्वे बहुवचनं प्रयुक्तमित्यदोषः । एवं कृपाप्रार्थनयाऽऽर्यिकनमनात्मकं
मङ्गलं विधाय विवक्षितोद्धारस्य भजनानन्दावाप्तिरूपत्वाच्च च भक्तिमत्कृतस्य
दैन्यस्यैव साधनत्वाच्च हृदि कृत्वा भक्तिस्तत्प्रतिबन्धनिवृत्तिः तच्चदुपयोगिपरिकर-
सम्पत्तिश्चाऽर्थज्ञानपूर्वकाष्टरूपेण भविष्यतीति ज्ञापनाय स्तोतव्यायाः श्रीकालिन्द्याः
स्वरूपमुपकारकत्वं कृपावचनं च बोधयन्त एवाऽऽद्यश्लोकमवतारयन्ति विविधे-
त्यादि । अत्र विविधलीलोपयोगिनीमित्यनेन हेतुगर्भेण विशेषणेन स्तुतिप्रयोजकं

वाऽऽहुर्नमामीति । भगवताऽष्टविधैश्वर्यं कालिन्द्यै दत्तमिति ज्ञाप-

श्रीहरिरायप्रणीतं दिव्यणम् ।

वृत्तये वा तथोक्तिः । कलिं दोषं घतिं खण्डयतीति कलिन्दस्तस्याऽपत्यमिति तादृग्धर्मवत्त्वेन भक्तप्रतिबन्धनिवर्त्तकत्वात् । अत एवाग्रे 'हरिप्रियकलिन्दये'त्यत्र तथैव व्याख्यातं प्रभुमिः । अनेन कालिन्दीपदस्याऽस्यां न धर्मवाचकत्वेन नामत्वं किन्तु धर्मविशिष्टतद्वाचकत्वेन विशेषणत्वमिति सूचितम् । स्तोतुकामा इति काम एव पूर्वं निरूपितः । अग्रे तु स्वरूपमाहात्म्यस्फूर्त्या स्तुतिकरणमशक्यमिति 'स्तुतिं तत्र करोति कः' इत्यनेन निरूपणीयमिति भावः । श्रीगोकुलेश इति । पुष्टिमा-
र्गीयो लोकवेदाप्रसिद्धः पुरुषोत्तम एतत्पदेनोक्तः । तत्र लीलामृष्टिप्रवेशमन्तरा गम-
नाभावेन साक्षात्कारासम्भवात्परोक्षस्थितैर्नमनमेव स्वदेन्याविष्कृतये कार्यं यथा,
तथा लीलामृष्टिप्रवेशमन्तराऽऽप्तीति भावः । अत एवाऽऽचार्यवर्यैः—'नमो नमस्ते-
ऽस्तृपमाय साच्चतामि'ति द्वितीयस्कन्धीयपद्यविवृतौ 'गमनाभावाद्गमनाधिकार'
इत्यभिहितम् । आदाविति । अग्रे तु 'मम मनः सुखं भावय' 'ममाऽस्तु तव सन्निधौ
तनुनवत्वमि'त्यादि प्रार्थनीयमिति भावः । नमनमेवेत्येवकारः पूर्वनाग्रिमप्रार्थनीयास्फु-
र्त्या तदतिरिक्तव्यवच्छेदार्थः । अष्टविधैश्वर्यमिति । भगवता दत्तमिति । अत्राऽयं
भावः । भगवान् हि लोके स्वस्य रसात्मकं रूपं तादृशीं लीलां च प्रकटयितुं प्रादुर्भूय
सर्वात्मभाववतीषु तथा लीलां चकार । तत्र तदधीनत्वमङ्गीकृत्य सर्वाजपि कृतिस्तद-
तिरिक्तास्फूर्तिश्च । अन्यथा रसात्मकत्वं न स्यात् । एवं सति सर्वमेतदैश्वर्यविरोधीति
लीलामृष्टौ तत्कार्यार्थं लीलोपयोगिन्यां स्वामिनीभगवत्सम्बन्धिन्यां श्रीयमुनायां
तत्स्थापितवानिति भगवता दत्तमित्युक्तम् । स्वयं तु रसात्मकत्वेन तदधीनस्तदतिरि-

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विद्वत्तिः ।

रूपमुक्तम् । अनेन स्तोत्रेण स्तुत्या प्रसन्ना स्तोतृणां लीलासम्बन्धं कारयिष्यतीति
च ध्वनितम् । श्रीगोकुलेशपदेन 'अन्धावृतं निशि शयानमि'ति वाक्योक्तं
निःसाधनफलात्मकं 'तस्मान्मच्छरणं गोष्ठमि'त्याद्युक्तं दीनवन्धुत्वं च बोधितम् ।
न कर्तुं शक्यमित्यनेन साधनान्तराणां फलानुपधायकत्वम् । अतिदेशेन तद्गर्भव-
च्चम् । नमनपदेन कायादित्रयव्यापारात्मकमत्र नमनं सङ्गृह्यतेऽतो न चोद्यावसरः ।
आदौ नमनोक्तेरयमेवाऽऽशय इत्यत्र गमकमाहुः—भगवतेत्यादि । अन्यथा श्लोकस-

१ धर्मवाचकत्वेनेति ख-ऊ. २ पूर्वनिरूपित इति ग-घ. ३ स्तुतिकरणमशक्यमिति क-ख-घ-ङ.

मुरारिपदपङ्कजस्फुरदमन्दरेणूत्कटाम् ।

नापाष्टभिः श्लोकैः स्तुवन्ति । साक्षाद्भगवत्सेवोपयोगिदेहासितल्लीला-

श्रीहरिसावर्णीते दिप्पणम् ।

क्तस्फूर्तिरहितश्चेति । तच्चैश्वर्यमष्टविधं पुष्टिमार्गीयम् । तथाहि । (१) सकलसिद्धिहेतुत्वं, (२) भगवद्भाववर्द्धकत्वं, (३) भगवत्सम्बन्धप्रतिबन्धनिराकरणेन तदनुभवयोग्य-
तोहेतुशुद्धिसम्पादकत्वरूपं भुवनपावनीत्वं, (४) भगवत्समानधर्मवचनादनायासेन
तत्सम्बन्धसम्पादकत्वं, (५) भगवत्प्रियकलिनिवारकत्वं, (६) भगवदीयोत्कर्षाधा-
यकत्वं, (७) भगवत्प्रियत्वसम्पादकत्वं (८) तनुनवत्वसाधकत्वं चेति । इदं च
लीलामृष्टिस्थेय्वेव ज्ञेयम् । तत्रैव तदधिकारात् । आधुनिकानां तु तदर्थप्रकटिततदा-
स्वरूपादेव सर्वमिति विमर्शः^१ । सिद्धिस्वरूपं विवृण्वन्तीतरवैलक्षण्याय सिद्धयन्तर-
भ्रमनिवारणाय चै—साक्षादित्यादिना । स्वरूपादिषु परम्परासेवने तु नाऽलौ-
किकं देहमपेक्ष्यते । किन्तु निवेदनाख्यसंस्कारसंसृतं लौकिकमेव । तत्र भगवतो-
ऽपि सावरणत्वेन जीवस्य साक्षात्स्पर्शाभावात् । लीलाप्रवेशे तु साक्षात्स्पर्शाय तद-
पेक्षेति साक्षात्पदमुक्तम् । लीलावलोकनमपि सिद्धिरेव । यथा योगजधर्मेण योगि-
नामतीन्द्रियपदार्थदर्शनसिद्धिस्तथा श्रीयमुनासेवनधर्मेणाऽपि गुणातीतप्रभुलीलादर्श-
नसिद्धिरिति भावः । तथा तद्रसानुभवश्च लीलोपयोगिन्योभयसम्बन्धिन्या मध्यस्थयैव
भवतीति तदनुभवरूपा सिद्धिरप्येतत्सेवनेन भवतीत्यर्थः । सर्वात्मभावसिद्धिरपि भगव-
त्स्वरूपत्वाद् भगवतेव^२ तद्भूदयग्रहणेन यशीकरणाद्भवतीति तत्सेवनाधीनैवेत्यर्थः ।

श्रीयमुनासेवप्रणीता विवृतिः ।

ह्वययाऽत्र भगवत्साम्यं न बोधयेयुरतस्तथेत्यर्थः । सङ्ख्यायाः प्रयोजनवत्त्वं जातेष्ट्य-
धिकरणे सिद्धम् । ऐश्वर्यदाने गमकमाद्यविशेषणमेवेत्याशयेनाऽऽध्यात्मिकाधिर्मातिक-
व्यवच्छेदाय च तदैश्वर्यदेयं विवृण्वन्ति साक्षादित्यादि । अत्र च यदीधरा न
स्यादुक्तसिद्धिनिमित्तभूता न स्यादिति कार्यलिङ्गकानुमानगर्मेण तर्केण तत्सत्ता
साधिता । सिद्धिविवरणेन चैश्वर्यमत्र नैकादशस्कन्धोक्ताणिमादिरूपं विवक्षितम्,
किन्तु तत्तत्तोत्रोक्तं भक्तिमार्गीयसामर्थ्यविशेषरूपम् । अणिमादिमतामपि सनका-
दीनामुक्तसिद्धिदानादर्शनेन तत्र तदभावनित्ययात् । तदप्यैश्वर्यं विवृतं श्रीहरि-
रायैः । तथाहि उक्तसकलसिद्धिहेतुत्वमेकम् । भगवद्रतिवर्द्धकत्वं द्वितीयम् ।

^१ सर्वत्र मूर्धन्यान्त एव पाठ उपलब्धः य इति स एव पूर्व स्वीकृतः अस्माभिस्तु न इति दृश्यते । अ.
^२ सिद्धान्तान्तरेषु न-प. ३ निराकरणयेति ४. ४ चेति नास्ति. ५.

तटस्थनवकाननप्रकटमोदपुष्पाम्बुना

सुरासुरसुपूजितस्मरपितुः श्रियं विभ्रतीम् ॥ १ ॥

वलोकनतद्रसानुभवसर्वात्मभावादयः सकलसिद्धयो ज्ञेयाः । अत एव नमनं मुदपि । जलदोषात्मकमुरस्याऽरेः पदपङ्कजयोः स्फुरन्तः सेवोपयोगि-
देहादिसम्पादनोन्मुखा ये रेणवोऽमन्दा व्रजसुन्दरीवृन्दचरणरेणुसाहि-
त्येनाऽनल्पास्त उत्कटा जलापेक्षयाऽधिका यत्र । एतेन दोषभयं भगव-

श्रीहरिरायप्रणीत टिप्पणम् ।

अत एवोक्तं प्रभुभिरेतदष्टपद्याम्—‘धारितश्रीकृष्णयुतभक्तहृदय’ इति । आदिपदादि-
योगेऽप्यन्तःप्राकट्यात्कोशप्रतिमान्यायेन भगवदाविष्टदेहसिद्धिः, परावृत्तचक्षुषाऽन्त-
राविर्भूतप्रभुलीलावलोकनसिद्धिः, भावात्मकस्वस्वरूपेण तदात्मकतद्रसानुभवसिद्धिः,
विरहसामयिकसर्वात्मभावसिद्धिः । स च ब्रहिर्भगवत्प्राकट्यापेक्षाराहित्येनाऽऽन्तरत-
द्भावानारूपो वेद्यः । एवमष्टसिद्धयो ज्ञेयाः । अत एवेति । यत एतादृशोत्कर्षवच्चमस्याम-
स्तीति स्फूर्तिरत एव स्वनमनमेवम्भूतश्रीयमुनाप्राकट्येनाऽलम्ब्यलाभान्नमने हेतुर्मुदेवेति
मुदपीत्युक्तमित्यर्थः । जलदोषात्मकेति । भक्तानां भगवत्सम्बन्धे भगवतश्च भक्त-
सम्बन्धे जलं प्रतिबन्धकं, पारस्थिततदप्राप्तः । तस्य च न श्रीयमुनावन्मार्गदातृत्वम् ।
तथा सति प्रतिबन्धकं न स्यात् । अतो दैत्यसम्बन्धादेवेदं जलं प्रतिबन्धकम् । अतो
न जलस्य दोषः । तस्य तूपायेनाऽपि प्रापकत्वात् । तस्माज्जले यो दोषो भगवत्प्रा-
प्तिप्रतिबन्धकरूपः स मुर एवेति तस्मिन्निवृत्ते स्वत एव भगवत्प्राप्तिरिति जलदोषात्म-
केत्युक्तम् । एतेनेति । चरणरेणुषु मुरारिसम्बन्धेन स्फुरत्पदबोधितसेवोपयोगि-

श्रीपुरोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

भगवत्सम्बन्धप्रतिबन्धनिराकरणेन तदनुभवयोग्यतानुकूलशुद्धिसम्पादकत्वभुवन-
पावनीत्वं तृतीयम् । भगवत्समानधर्मवत्त्वादनायासेन भगवत्सम्बन्धसम्पादकत्वं
तुरीयम् । भगवत्प्रियकालिनिवारकत्वं पञ्चमम् । स्वसेवनाद्गोपिकावद्भगव-
त्प्रियत्वसम्पादकत्वं षष्ठम् । तनुनवत्वसम्पादकत्वं सप्तमम् । लीलासामयिक-
प्रभुश्रमजलकणसम्बन्धसम्पादकत्वमष्टममिति । इदं च यथाधिकारं लीलास्थेषु

१ मुदेति क-ग, २ स्वरूपेणेति क-घ, ३ एतेनेत्याख्य तदुभयमपास्तमिति भाव इत्यन्तो ग्रन्थः ‘सुरासु-
रेत्या’रम्भ ‘तथैव तत्सत्त्वादि’त्यन्ताद्ग्रन्थात्परतो लेखनदोषात्सर्वत्र पठित क-ग-घ-ङ-भ चपुस्तके तु
यथानिवेशमुपलब्ध, एव एव च शुक्, व्याख्येयविवृतिकमनुरोधान् ।

त्प्राप्तिविलम्बश्चाऽपास्तः । अग्रे स्पष्टम् । जलदर्शनस्य भगवत्स्मारकत्वं
भावजनकत्वं च ज्ञापयितुं स्मरपितृपदम् ॥ १ ॥

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

देहादिसम्पादनोन्मुखत्वकथनेन चेत्यर्थः । तथाच स्वप्रयत्नदोषनिवारकसम्बन्धेन
चरणरेणूनां कार्योन्मुखत्वनिरूपणेन च तदुभयमपास्तमिति भावः । सुरासुरसृष्टजितेति
मूले । वस्तुतस्तु सर्वात्मभावकामभावयुतस्वामिनीभिः पुष्पाभरणैरलङ्कृतः मनु भाव-
जनक इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके तु तत्पूजितत्वं दैन्यभावमानभावयुतोभयविधस्वामिनी-
पूजितत्वेन ज्ञेयम् । दैन्यभाववतीनां प्रभुप्राकट्यार्थं मानभाववतीनामनुनयकरणार्थं
तत्पूजनात् । पूजने चाऽत्र तत्परतयाऽनुसरणमेव । दृष्टान्ते तथैव तत्सत्त्वादिति
भावः । भगवत्स्मारकत्वमिति । स्मरपितृपदे स्मरपदेन स्मरणमुच्यते । तज्जन-
कत्वं च । स्मरणं स्मर इति व्युत्पत्तेः । अत एव छान्दोग्योपनिषदि 'स्मरो वा
आकाशाद्भूय' इत्यत्र स्मरणमेव स्मरपदेनाभिमतम् । कामस्य त्वेवाऽप्रसक्तेः ।
दोषनिरूपणप्रस्तावे हि तन्निरूपणं घटते । न तु सर्वविज्ञानापोत्तरोत्तरं भूयो निरू-
पणप्रस्तावे । तथाच श्रीयमुनायामपि तादृग्भगवच्छ्रीधारकत्वोक्त्या प्रभुधर्मस्मरण-
जनकत्वसत्त्वेन भगवत्स्मारकत्वमिति भावः । भावजनकत्वं तु कामजनकभगव-

श्रीदुर्वातमप्रणीत विदति ।

प्रकटयति । स्वदासेष्याधुनिकेषु त्वेतदप्रकोक्तं फलं भगवदिच्छानुसारेण ददतीति किञ्चि-
देकं द्वयं प्रकटयतीति स्तोत्रान्त्यक्षोकादवसीयते । प्रकृतमनुसरामः । अत एवेति ।
दीनबन्धुत्वसिद्धिदातृत्वाभ्यामेवेत्यर्थः । ननु दोषराहुल्ये दैन्यस्य न दयोत्पादकत्वं लोके
दृष्टमतस्तेषु विद्यमानेषु किं स्तोत्रेणेत्याकाङ्क्षायां द्वितीयं विशेषणं विवृण्वन्ति जलेत्या-
दि । एतेनेति । मुरारिपदामन्दपदघटितेनाग्नेनेत्यर्थः । अत्राऽमुरादिपदं विहाय
मूले जलदोषात्मकमुपपदं यदुक्तं तद्विधृतां च यज्जलपदं तच्छ्रीभागवते 'दैत्यः
पञ्चशिरा जलादिति' कथनादुक्तं वोच्यम् । जलपदस्य डलयोरभेदेन जडपर्यन्ताद्यं
तेन तत्र भगवत्सत्सम्बन्धि महादोषनिवर्त्तकत्वमभिप्रेयत इत्याशयं गमयितुम् । तेन
दाग्निकादीनां न निवर्त्तयतीति ध्वनयन्ति । तावता— अश्वदधानः पापात्मा

१ वस्तुतस्त्वित्यादिर्यन्यो नास्ति क-ग-घ. २ अपीति न घ.भ. ३ तयाऽऽसिदेति ग-घ. ४ प्रभुधर्म-
स्मरणजनकत्वमेवेति क. प्रभुस्मरणजनकत्वे इति ग. प्रभुस्मरणजनकत्वे इति घ. प्रभुधर्मस्मरणजनकत्वेनेति ख-
क-घ. प्रतिभाति त्वेवम् । ५ भावजनकत्वमित्यास्य स्पष्टमेवेत्यतोऽसौ नास्ति किन्तु "भगवत्स्मारकत्वमिति
भाव" इतीव पूर्वपक्षेरेव "भगवत्स्मारकत्वं स्पष्टमेवे"ति रूपेण वन्ति ग-घ.

कलिन्दगिरिमस्तके पतदमन्दप्रोज्ज्वला

आविर्भावप्रकारमाहुः कलिन्देति । रविमण्डलादतिदूराद्विरिमस्तके

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

च्छ्रीधारकत्वेन स्पष्टमेव । तदा स्मरपदं कामवाचकमेव । तेनाञ्च स्मरपदार्थद्वय-
मप्यभिप्रेतमित्यर्थः । तथा च यथा भगवति दृष्टे ' निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजदुममृगा '
इति वाक्याद्भावजननं पूर्वानुभूतलीलाविशिष्टप्रभुस्मरणं तथा तादृग्भगवत्स्वरूपाया-
मेतस्यां दृष्टायामपीति भावः ॥ १ ॥

भगवत इवाऽलौकिकप्रकारेणाऽत्राऽऽविर्भाव इति ज्ञापनायाऽऽहुरावि-
र्भावप्रकारमिति । यथा भगवान् वसुदेवदेवकीसमक्षमाविर्भूतो वरदानाय, यथा
वा तपसा पूर्वानुभूतभगवद्विरहेण च तापात्मकात्तदुभयहृदयाद् यथा वा आवि-
र्भूत्याऽन्यत्र केवललीलास्थाने गोकुले प्रयातस्तत्र गत्वा सर्वात्मभाववद्भक्तसंवलितो

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

नास्तिकोऽग्लिन्नसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिन इति वाक्योक्तानां
दोषं न दूरीकरोतीति सिद्धयति । तृतीयं विवृण्वन्तस्तदेकदेशस्योक्तानार्थत्वमाहु-
रग्रे स्पष्टमिति । सुरासुरपदाभ्यां द्विविधाधिकारिणोः सुपूजितपदेन पूजाङ्गीका-
रस्य च शीघ्रं प्रतीतेस्तथेत्यर्थः । तटस्थनवकानने प्रकटो मोद आनन्दो यस्तादृश-
पुष्पपुक्तेनाऽभ्युनेत्येवं तृतीयान्तार्थः । सरपितृपदेन प्रबुद्धजनकत्वस्य शीघ्रं प्रतीते-
स्तद्वारणाय तद्विवृण्वन्ति जलेत्पादि । भगवतस्तथात्वं ' यं मां स्मृत्वा
निष्कामः सकामो भवतीति तापनीयश्चैतेरपि सिद्धम् । पूर्वं निष्कामस्य भगव-
त्स्मरणेन भगवद्विषयकस्यैव तस्य जननाय । तत्साम्येनाऽत्राऽपि तथात्वात् । एव-
ञ्चैताभ्यां विशेषणभ्यां यद्गोद्विजदुममृगा भगवत्जनकत्वं चोक्तं तत्पूर्वविशेषणोक्तसि-
द्धिदातृत्वसहकारित्वायेति बोध्यम् । अनुग्रहः सर्वत्र बीजमिति न काऽपि कोऽपि
चोद्यावसरः ॥ १ ॥

ननु नदीत्वे साधारणेऽपि कथमत्रैवैष विशेष इत्याकाङ्क्षायामाधिदैविक्यां
विशेषं वक्तुं द्वितीयं श्लोकं वदन्तीत्याशयेन द्वितीयमवतारस्यन्त्याचिरित्यादि ।
आधिदैविक्याः सुष्टेर्वेदाधारत्वं देवताविग्रहाधिकरणे ' शब्द इति चेदि 'ति सूत्रस्य
भाष्ये मतान्तरापाकरणपुरस्सरं व्युत्पादितम् । रवेर्वेदात्मकत्वं च तैत्तिरीयाणां
बृहन्नारायणोपनिषदि ' आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपती 'त्यनुवाके श्रावितम् ।
तदन्तःस्थितस्य पुरुषस्य परब्रह्मत्वं च अन्तस्तद्धर्माधिकरणे व्यासचरणैरेव निर्णी-

विलासगमनोल्लसत्प्रकटगण्डशैलीव्रता ।

पाते फेनेन प्रवाहजलेन चोज्ज्वला । उचनीचशैलारोहावरोहौ विलासगति-

श्रीहरिरायप्रणीत टिप्पणम् ।

जातस्तत्र लीलां च प्रकटितवान्, तथा श्रीयमुनाऽपि प्रथमं सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिनारा-
यणहृदयादानन्दमयादाविर्भूता द्रवीभूतरसात्मिका, ततस्तापात्मकाद्रविमण्डलात्कलि-
न्दोपरि समागत्य भूमावागता ततो लीलास्थाने समागत्य तादृग्भक्तसंवलिता
जातेत्यर्थः ।

श्रीगुरुप्रीतमप्रणीता विटति ।

तम् । मधुविद्यायां च 'यथाऽयमादित्ये तेजोमय' इत्युपक्रम्य 'अयमेव स योऽय-
मि'ति तस्य व्यापकत्वमपि श्रावितम् । पाथे यमुनामाहात्म्ये च—'त्रय्येषा क्रम्यजुः-
साक्षामादित्य इति गीयते । सम्यग्ज्ञानं च यत्तेषां विशेषां कर्मणां मुने । सञ्ज्ञेति
साऽस्यां यो धर्मो धर्मराजः स उच्यते । रसो यः परमाधारः सच्चिदानन्दलक्षणः ।
ब्रह्मेत्युपनिषद्गीतस्तदेव यमुना स्वयमिति । 'दिवसे दिवसे भानुरादायाऽऽदाय
वत्सलः । उदयाचलतः पुनर्नयत्यस्ताचलं मुने । यमुनाऽपि ततो नित्यं गच्छ-
न्त्यास्तेऽक्षयाऽव्यया । विशन्त्योषेन साऽदित्यमुदयाद्रौ पुनः पुनः । एवं भूमौ
तथाऽऽकाशे धृतीयन्त्रमिवाऽग्निशम् । यमुनाऽस्तोदयाद्रिभ्यां भ्रमन्त्यास्तेऽक्षयोदके'ति
यसिष्ठवाक्यं च हृदिकृत्य 'ममोदरं प्रविश्य त्वं गच्छ चाऽऽदित्यनन्दिनि । कालि-
न्दीति तव रयातिरस्तु लोकत्रये सदे'ति कलिन्दकृतवरप्रार्थनं च हृदिकृत्याऽऽचा-
र्यैर्मूले पद्मयन्धोः स्तुतेत्युक्तमित्याशयेन रविमण्डलापादानकत्वोक्तिपुरस्तरं प्रथम-
विशेषणं व्याकुर्वन्ति रयौत्यादि । अत्र वर्षागद्गश्मिभ्यो नोत्पत्तिः किन्तु स्वरूपादि-
त्याशयेन मण्डलस्याऽपादानत्वोक्त्या पूर्वोक्तरीतिकेढाधारत्वस्फोरणेन तत्राऽऽधि-
दैविकत्वं दृढीकृतम् । तथैवाऽधिकरणकथनेन सौरगत्यनधीनपातत्रयोधनात्तदन्तः-
स्थितादेवाऽऽगमनं न भौतिकाद्रवेरिति निश्चायितम् । तृतीयान्तद्वयेनोज्ज्वलत्वस्या-
ऽऽगन्तुकत्वबाह्यत्वयोधनारस्वरूपप्रयामत्वस्याऽऽशोधनितः । तेनाऽऽपाततो दर्शन-
विरोधोऽपि परिहृतः । अतः परमुक्तविशेषणस्यममन्दत्वं द्रढयितुं विलासगमने-
त्यादि द्वितीयं विशेषणमित्याशयेन तद्व्याकुर्न्त्युचनीचेत्यादि । एवं क्रियाविशेषकृत-
शोभया प्रवाहाविच्छेदवोधनेनाऽभन्दत्वं स्थिरीकृतम्, तेनाऽपादानस्य व्यापकत्वे-
ऽपि प्रदेशभेदस्य विद्यमानत्वान्मूलघात एव समागमनं स्फोरितम् । अथ तद्रमकं

सधोपगतिदन्तुरा समधिरूढदोलोत्तमा

मुकुन्दरतिवर्धिनी जयति पद्मबन्धोः सुता ॥ २ ॥

रूपो । तत्रोल्लसन्तः शोभां प्राप्नुवन्तः प्रवाहवेगेनोच्चैः क्षिप्ता अत एव प्रकटाः सर्वेषां दृश्यास्तैस्तादृशैस्तथा । उच्चतः पाते शोभामुक्त्वा ततो विपमभूमिगतिशोभामाहुः सधोपेति । दन्तुरशब्देन विविधविकारवत्त्वमुच्यते । 'विपुलपुलकभरदन्तुरितम्' 'केतकीदन्तुरिताश' इत्यादिजयदेवोक्तिरपि ।

श्रीहरिराधप्रणीत दिव्यम् ।

घनीभूतरसात्मा हि जातो नन्दशृहे हरिः ।

केवलो धर्मयुक्तस्तु वसुदेवशृहे तथा ॥ १ ॥

शब्दात्मा गुणगानादो वदनादुद्गतः स्वतः ।

द्रवीभूतरसात्मैषा सर्वाङ्गीणश्रमाम्बुभिः ॥ २ ॥

नारायणस्य हृदयाच्छुद्धसत्त्वरूपतः ।

प्रादुरासीन्मूलरूपपुष्टिलीलाप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

विपमभूमौति । पर्यतसम्बन्धित्वादित्यर्थः । वैषम्यं चाञ्चाऽरूपानल्पप्रस्तर-

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विव्रति ।

भगवन्मेलनोत्सुकत्वं बोधयितुं सधोपगतिदन्तुरेत्यग्रिमं विशेषणमित्याशयेन तद्वा-
कुर्वन्तः पूर्वविशेषणवाच्योऽर्थ उत्तरत्राऽप्युपकरोतीत्याशयेन तमन्वाञ्जितारयन्त्यु-
च्यत इत्यादि । तत्र 'दन्तुरं तून्नतानतमि'ति कोशोक्तस्य वाच्यार्थस्य पूर्वार्ध एव
सिद्धेस्तदनुवादवैयर्थ्यादत्र लाक्षणिक्कोऽर्थोऽभिप्रेयत इत्याशयेन विविक्षितमर्थमाहु-
र्वन्तुरेत्यादि । अत्र जयदेवोक्तिं मम्मतिवत्वेनाऽऽहुर्विपुलेत्यादि । पुलकेऽपि रोमकू-
पदेशे उन्मूलनतेव भवतीति नोक्तार्थदार्ढ्यमिति द्वितीयमुदाहरणम् । उक्तमर्थं
हेतूक्त्या द्रढयन्ति व्रजजनेत्यादि । समानो घोषो व्रजो यस्य तत् सधोपं व्रजजनादि ।
'समानस्य छन्दस्य मूर्द्धप्रभृत्युदकेऽपि'ति सूत्रे समानस्येति योगं विभज्य सपक्ष-
साधर्म्यादिशब्दाः काशिकायां व्युत्पादितास्तथाऽपि । सदृशस्तुल्यो वासो घोषो
यस्य तद्वा । अस्वपदविग्रहे बहुव्रीहौ सदृशार्थस्य सदृश्य सभावेन कौमुद्यां ते
साधितास्तथा वा । तथा च 'व्रजन्तमिव मातङ्गैर्गृणन्तमिव निर्झरैरिति'तिवत्तद्वृत्तिभि-
र्विविधविकारवतीवेत्यर्थः । विकारश्चाञ्च रसानुकूलो बाह्याभ्यन्तरो धर्मो बोध्यः ।
यो रसशास्त्रे भावपदेनोच्यते । एतस्य प्रसङ्गं गौणत्वाद्योत्प्रेक्षावाचकपदप्रयोगः ।

व्रजजनगोवृन्दादिविविधगतिभिस्तादृशीव । घोषः शब्दो व्रजो वा ।
अनतिस्थूलशिलासु गतिशोभया असमधिरूढेव समधिरूढदोलोत्तमा ।

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

साहित्येनेति ज्ञेयम् । घोषः शब्दो व्रजो वेति । 'घोष आमीरपल्ली स्यादिति'को-
पात् घोषो व्रजस्तेन सह वर्तन्ते, न कदाचिदपि तं विहायाऽन्यत्र प्रयान्ति निरोध-
स्यानत्वात्ते सघोषा व्रजजनादयस्तेषां तीरे गतिभिस्तथेत्यर्थः । शब्दपक्षे यथा प्रिया-
भिमुखं गच्छन्ती प्रिया अन्तरुद्धतरजोगुणजनितकामावेशेन गायन्ती तथोच्चैर्भाष-
माणा गच्छति तथेत्यर्थः । व्रजपक्षे तु भाववत्संसर्गे भाववतां भावोदयजनित-
विविधविकारवत्त्वं लोकसिद्धमिति श्रीयमुनायामपि तथा निरूपितमित्यर्थः ।
असमधिरूढेवेति, पदच्छेदे अकारस्यापि प्रतीयमानत्वादसमधिरूढत्वमपि व्याख्ये-
यम् । तथाचाऽसमधिरूढेव समधिरूढदोलोत्तमा । यतो दोलाधिरोहेऽपि न तथा
प्रतीतिः । भगवत्साम्मुख्यगमने तद्भावं वश्येन गमनमात्रस्फूर्त्याऽऽरोहदोलास्फूर्ते-

धीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

गौणत्वं तु व्रजजनसम्बन्धस्य समभूमौ सत्त्वेनाऽऽभावात्स्वतस्तथात्वासिद्ध्या
मूलधामागमनगमकत्वाभावाच्च ज्ञेयम् । अनेनैवाऽस्वरसेन यक्षान्तरं वदिष्यन्तो
घोषपदस्यार्थावाहुः—घोषः शब्दो व्रजो वेति । शब्दपक्षे घोषेण सह वर्तमाना
सघोषा तादृश्या गत्या तथा । सतिञ्जिताभिसरणेनोत्कटानेकभावेत्यर्थः । अस्मिन्
पक्षे मोक्षेति यद्यपि तदपेक्षयाऽयमुत्तमस्तथापि लीलाया नित्यत्वेन मूलधाम्न्यपि
व्रजसम्बन्धस्य सार्वदिकत्वात्प्रथमपक्षस्याऽपि नाऽसम्भवः । स्वाभाविकतथात्व-
पक्षश्चाऽऽवश्यं एवेति द्वयमपि सङ्गृहीतुं व्याख्यातविशेषणद्वयस्य द्वितीयविशेषणार्थ-
द्वयस्य च तात्पर्यमाहुस्नतीत्यादि । 'गण्डशैलास्तु ते प्राक्तादच्युताः स्थूलोपला-
गिरेरिति कोशे गिरिच्युतानां तथात्वरूपनादनतिस्थूलशिलासु या गतिरुचनीच-
भावेन गमनं तत्र घोषेण यत्सिञ्जितवत्ताव्यञ्जनं सैव शोभा तथा स्वयमसमधिरूढेव
समानसौभाग्यानां साहित्यात्स्वयमपि पादचारिणीव । तथाच सेयमाधिदैविकी
यद्यपि दोलास्थानीये आधिर्मातिके जलरूपे आरुह्यगच्छतीत्यग्रिमविशेषणे वक्तव्यं,
तथापि विलासगमनेत्यादिविशेषणद्वयवत्तादममधिरूढेवेत्यर्थः । द्वितीयविशेषण-
प्रथमव्याख्याने घोषो व्रजसुन्दरीप्रभृतिवृन्दम् । तात्स्व्यात्तद्व्यपदेशः । तेन सह वर्त-
माना सघोषा तादृश्या गत्या चरणचलनेन दन्तुरेव दन्तुरेति । "समासे पुंवत्कर्म-
धारयज्जातीयेन्द्रि"ति पुंवद्भाषः । एवं शब्दपक्षव्याख्यानेऽपि ज्ञेयः । एवं सकल-

भुवं भुवनपावनीमधिगतामनेकस्वनैः

ततो भूमावागत्य मुकुन्दरतिवर्द्धिनी जाता । यतो रसाकरसखस्य सुता ।
अतः स्वयमपि रसात्मिकेति भावः ॥ २ ॥

* ततो भुव्यागताया धर्मानाहुर्भुवमिति । प्रयोजनम्-भुवनपावनीमिति ।

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

रसमधिरूढेवेत्युक्तम् । ततो भूमावागत्येति, यथा भगवतो मथुरातो व्रजे समागत-
स्यैव स्वामिनीभाववर्द्धकत्वं तथा रविमण्डलादाविर्भूय कलिन्दपर्वतोपरि पतित्वा
ततः कालिन्दां स्वप्रविष्टां विधाय व्रजभूमौ समागताया एव लीलासृष्टिस्थेयैव
मुकुन्दरतिवर्द्धिनीत्वमित्यर्थः । मुकुन्दरतिवर्द्धिनीत्यत्र पृष्ठीसमाप्तो ज्ञेयः ।
तथा च, मुकुन्दस्य भगवतः स्वामिनीषु रतिवर्द्धिनी । तस्या उभयसम्बन्धिनीत्वा-
दिति भावः । रतिवर्द्धिनीत्वे हेतुरेव यतो रसाकरसखस्य सुतेत्यादिना
निरूपितः ॥ २ ॥

भुव्यागताया धर्मानिति, भुव्यागमनं हि भगवतो रतिवर्द्धनाय । तत्र च

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

सिद्धिहेतुत्वदाढ्यार्थमाधिदैविकत्वमनेकधा समर्थयित्वा भूमौ लीलासम्बन्ध आधि-
भौतिकादिरूपद्वयविशिष्टायामस्तीत्यादिज्ञापनाय तदुभयसाहित्यं हृदिकृत्याऽग्रिमं
व्याकरिष्यन्तः प्रथममाधिर्भौतिकसाहित्यमाहुः समधीति । दोला शिविका,
उत्तमत्वं तु तस्या अपि, अग्रे लीलासम्बन्धात् । समधिरूढा आविष्टा सा ययेत्यर्थः ।
अथाऽऽध्यात्मिकसाहित्यमग्रिमे विवृण्वन्ति ततो भूमावित्यादि । तत इति दोला-
रोहोत्तरम् । भूमावागत्येति, दूराद्गिरिर्मूर्द्धपातच्छेदसहनपूर्वकं भूमावागत्य । एव-
मुभयसाहित्यात् “कलिन्दतनयातटोन्मदे”त्यादीनां न विरुद्धत्वम् । तथा पद्मबन्धोः
सुतेत्यस्य ‘जयति’क्रियाकर्तृत्वेन विशेष्यत्वेऽध्याधिदैविक्या नित्याया एव स्तुत्यत्वेन
विवक्षितत्वात्तद्विचारेणाऽस्याऽपि विशेषणत्वमेव । तेन ‘कलिन्दगिरी’त्यारभ्य ‘पद्म-
बन्धोः सुते’त्यन्तानि पञ्चाऽपि विशेषणानि भगवद्रतिवर्द्धकत्वस्यैवोपकारकाणीति
द्वितीयैश्वर्यवत्त्वमनेन श्लोकेन समर्पितम् । एतेन द्वितीयमैश्वर्यं रूपद्वयविशिष्टाया-
मित्यपि ज्ञापितम् ॥ २ ॥

अतः परं रतिवर्द्धकत्वस्य दृढीकरणाय रतिजनका धर्मा अग्रिमे उच्यन्त इत्याश-
येन तमवतारयन्ति ततो भुमीत्यादि । भुवनपावनीति श्रीयमुनाविशेषणम् । “सप्तद्वी-

प्रियाभिरिव सेवितां शुक्रमयूरहंसादिभिः ।

। तरङ्गभुजकङ्कणप्रकटमुक्तिकावालुका-

अनेकस्वनैरिति शुकादिविशेषणम् । एतेन विभावादिसामर्थ्यमुक्ता । यत्र यथोचितं तत्र तथा कुर्वन्तीति प्रियापदम् । तीरस्य चाकचक्यवत्सिकता-
कृतशोभां तत्स्वरूपमप्याहुस्तरङ्गेति । यदा तरङ्गास्तीरमागत्य प्रसृता
भवन्ति तदा तीरसिकता मुक्तावद्भासन्ते । ता न सिकताः । लोकप्रतीतिः
परं तथा ! किन्तु तरङ्गा एव भुजास्तत्र यानि कङ्कणानि तत्र प्रकटा या

श्रीहरिरावप्रणीत टिप्पणम् ।

ये धर्मास्तदनुकूला अपेक्ष्यन्ते विभावादिसामर्थ्यसाहित्यस्वरूपसौन्दर्यादयस्ता-
नित्यर्थः । प्रयोजनमिति, रविमण्डलाद्भुव्यागमनप्रयोजनमित्यर्थः । भुवनेति,
भुवनं लोकः सर्वोऽपि लीलामृष्टिस्थतदतिरिक्तरूपस्तस्य भगवद्भावान्यभावराहित्य-
सम्पादनभगवत्सेवनाहंशरीरसम्पादनाभ्यां पावनीं शोधिकामित्यर्थः । शुद्धिरत्र
पुष्टिमार्गपि च वाच्या । सा च पूर्वोक्तरूपैवेति तथेति भावः । भगवति स्नेहाति-
शाय इति, तरङ्गभुजेत्यादिविशेषणेनाप्राकृतारिणालकल्पभूषितत्वबोधकेन तथाविधे
भगवति सजातीयतया स्नेहातिशयो द्योतित इत्यर्थः । अप्राकृतानामप्राकृते वस्तुनि
प्रीतिभरसम्भवस्योचितत्वादिति भावः । नमत कृष्णतुर्यप्रियामिति मूले । तत्रा-
ज्यमाशयः । अत्र स्तोत्रे विविधलीलोपयोगिनी श्रीयमुना प्रस्तूयते । तत्र च कृष्ण-
तुर्यप्रियात्वमनुपपन्नम् । तस्य धर्मस्य कालिन्दीनिष्ठत्वात् । इयं च ततो भिन्ना,

श्रीरघोक्तमप्रणीता विवक्षिता ।

पान् सप्तराशश्च वारामाराङ्गित्वा प्राङ्मुखी पावयन्ती । यास्पेज्ज्नात्रेहृद्मात्रं विहर्तुं
खेलन्तीव स्वाभितापापनुच्यं" इति तत्रैव धर्मं प्रति श्रीयमुनावाक्यात् । अनेक-
स्वनैरित्यस्योपलक्ष्यत्ववारणायाऽऽहुः शुकादौति । प्रियापदं प्रियसखीबोधक-
मित्याशयेनाऽऽहुर्ध्वमेत्यादि । चाकचक्यवत्सिकतेति चाकचक्यवन्त्यो याः
सिकता इत्यर्थः । विशेषणेनेत्येकवचनेनेतरयोः स्नेहबोधकत्वं द्योतितम् । तथा
चेतराभ्यां स्नेहो बोध्यतेऽनेन त्ववस्थायिशेषकृतोऽतिशय इत्यर्थः । तेन यदि भग-
वति स्नेहो न स्यान्मूलधाम विहाय भगवद्विचारितभुवनपावनात्मरूपायार्थं भुवं
नेयात् । आगत्य च लीलार्थं ससामग्रीका न स्यात् । यदि तदतिशयो न स्यात्ता-

नितम्बतटसुन्दरीं नमत कृष्णतुर्यप्रियाम् ॥ ३ ॥

मुक्तिका मुक्ताफलानि तान्येव बालुकास्तत्रतीयमानानि तत्पुक्तो यो नितम्ब-
पयोचक्षुःशतमरुतदस्तेन तादृशीम् । भगवति स्नेहानिश्चयो विदोषणेनोक्तः ॥३॥

श्रीहरितायश्रीपुराणोत्तमचरणानां प्रियवृत्तिभ्यां संगतितम् ।

“वसामि यमुनाजल” इति वाक्यात् । यद्यप्यस्यामभेदेन भगवति देवरीपुत्रान्तर-
कालिन्दीत्यं वस्तुं शस्यम्, न तु तुर्यप्रियान्वम्, तदधिष्ठानत्वेन तत्पुत्रोक्त्या-
नित्येऽपि तद्वर्त्मनोत्तेजनुचितत्वात्, अमाधारणधर्माणां तद्वपमात्रनिष्ठत्वेनोपा-
सकस्यप्राप्तिमात्रनीयत्वात् । अन्यथा भारते “योऽन्यथा गन्तमात्मानमिति
वाक्यादोषः । न हि गीतापतिः पुरुषोत्तमोऽपि रमात्मरुत्रीगोपीजनरहस्येनो-
पासकस्यैवमाप्यते । अन्यधर्मरूपेणाऽन्यरूपभारते “तं यथा यथोपासते तथैव भवति
तद्धेतोः भूत्वाऽवती” इति श्रुतेः स्वामीत्याद्यात्काराभावेन फलमिद्वेः । ननु रूपा-
न्तरदर्शनोद्भूतभावस्य रूपान्तरं कथं फलमिद्विर्यथा रघुपतिर्यपितीर्णरस्य
श्रीव्रजनाथेनेति चेत् । सत्यम् । तत्र हि श्रीरघुनाथस्य गुणैर्योऽपेक्षया फल-
प्राप्तयेनं स्वानिष्टमूलरूपत्वेन न तु साक्षात्तदात्म्यम्, मर्यादापुरुषोत्तमत्वात् । न हि
तेन पुष्टिमार्गाद्वीकारसत्फलदानं च शस्यते विधानम् । तत्र च दास्यत्य-
सात्मन्येन तद्वर्त्मसहितम् । तत्र मर्यादया फलदानाद्भगवन्मार्गीयगुणैर्यप

श्रीपुराणोत्तमचरणानां प्रियवृत्तिभ्यां संगतितम् ।

इकदयती न स्यादिति तर्कां एतन्निधिताः । नापना रतिरर्द्धस्त्रमनुमानेन हृदी-
कृतम् । किञ्चित्तेनाऽऽर्धेतिभ्यां भगवद्वतानेतरमन्तरं तादृशीलादाने च
तदानीर्भावे इत्यपि शापितम् । तेन “मयोनि वर्पत्यमकृमनुजे” इत्यत्र व्याख्या-
तदोषगुणयोर्निरोधः । नमत कृष्णतुर्यप्रियामिति न व्याख्यातम् । नमनतात्पर्यस्य
पूर्वमुक्तत्वेनोपदेशमात्रस्य स्फुटत्वात् । “कालिन्दीति ममाग्न्याता वसामि यमुना-
जल” इत्यत्र कालिन्दीयमुनयोर्भेदस्य श्रीभागवते मूल एव स्फुटत्वेन तयोराधिर्द-
विकाधिर्भातिक्रमापस्य तन्मुखोचिन्यां मोक्षपत्तिकं निरम्बनेन च श्रीरक्मिण्या-
दित्रयसापेक्षस्य तुरीयव्याख्याऽऽस्यवचनतया सात्त्विकादित्रयसापेक्षस्य गुणातीता-
त्मकस्य तस्य स्फुटत्वात् । न च महिषीप्यनन्तर्भावे प्रियान्वर्त्यनाऽसिद्ध्या तुर्य-
प्रियात्वस्य सुतरामसिद्धिरिति शङ्क्यम्, यमुनामाहात्म्ये यमुनाभिषेकाद्ये पूर्व
भगवत्कृतमाशेषमुक्त्वा “यमुनाऽप्यन्युत्तेनैव सुमंस्कृत्याऽयं विनिता । शङ्कामुना-

अनन्तगुणभूषिते शिवविश्वदेवस्तुते

भगवत्समानधर्मत्वं ज्ञापयितुं तथा विशेषणैराहुरनन्तेति । प्रभौ ससम्पन्नानि विशेषणानि । तत्प्रियायां सम्बुद्धिरूपाणि । घनाघनशब्दो

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

तद्विधिनिरूपणेन । अतस्तदुक्त्यनुपपत्तिरिति चेत् । अत्र वदामः । ब्रजे हि भगवद्भोग्याः स्वामिन्यश्रुविधाः । तत्रैका मुख्या भगवतः स्वामिनी सर्वविलक्षणा । अस्यां चाऽनन्यपूर्व्यान्यपूर्वभयरूपत्वाभावः । भगवतो रसात्मकस्य श्रुतिसिद्धस्याऽऽलम्बनविभावत्वेन तथात्वसम्पादकत्वात् । श्रुतिरूपा गोपगृहेषु स्थिताः सर्वात्मभाववत्यः प्रौढाऽपकाः । तथा कुमारिका ब्रजस्था अनन्यपूर्वा विवाहाभावेऽपि वसनादानेन स्वकीयाः कृताश्चाऽपराः । चतुर्थी श्रीयमुना । तस्यामपि क्रीडाव्याजेन सर्वाङ्गसम्बन्धसम्पादनेन स्वातन्त्र्येण तथा सह क्रीडेति सा चतुर्थी । अत एवैतदभिप्रायेण तत्र तुर्यप्रियात्वोक्तिर्न तु तुर्यभार्यात्वोक्तिरिति नाऽनुपपत्तिः काचित् ॥ ३ ॥

भगवत्समानधर्मत्वं ज्ञापयितुमिति । भगवान् हि पङ्कजैः स्वरूपेण च सप्तविधः । तत्र गुणाः षड् ऐश्वर्यादयः । तेऽपि पुष्टिमार्गीयमर्यादामार्गीयतद्भेदेन विविधाः । तत्र पुष्टिमार्गीयाः षड् फलप्रकरणे. वेषुगीते च—“घन्यास्त्व”ति श्लोक-

श्रीपुष्पोक्तमप्रणीता विवृतिः ।

ऽभिपिच्यैनां त्वचो नाऽन्याऽस्ति पावनी”त्यादिकं चोक्त्या “अपि ब्रह्महृणः पापमपनेप्यसि सेविता, सप्तरात्राच्च साश्रिध्यं न ते त्यक्ष्यामि कर्हिचिदि”ति भगवता सर्वदा स्वसाश्रिध्यरूपवरदानान्तरर्थैः प्रियात्वस्य सिद्धावुक्तीत्या तुर्यप्रियात्वस्य सुखेनैव सिद्धिरिति । साम्प्रदायिकास्तु केचन मुख्यस्वामिन्यप्रिकुमारश्रुतिरूपसापेक्षत्वेनाऽऽहुः । केचन मुख्यतत्तत्सहमुख्यसापेक्षत्वेनाऽऽहुः । ताम्यामपि मदुक्तिर्न विरुध्यते । अत्र भुवं सप्तभिगतामिति विशेषणेन कर्मभूमिगतपापात्मकप्रतिबन्धनिवृत्तिसूचनाच्छेषाभ्यां विशेषणाभ्यां सरीभिराभरणैश्च भूषितत्वबोधनेन भगवत्साश्रिध्यसूचनाद्विवक्षितशुद्धिसम्पादकत्वरूपं तृतीयमैश्वर्यं दृढीकृतम् ॥ २ ॥

अतः परं तुर्यत्वबोधितगुणातीतत्वसमर्थनाय भुवनपावनीत्वनिष्कर्षाय च तुरीयः श्लोक इति ज्ञापयन्तस्तमवतारयन्ति भगवदित्यादि । साम्प्रदायिकोक्ततुर्यत्वपक्षस्त्वष्टमे स्फुटीभवित्यति । तथा विशेषणैरिति । विशेष्यसहितैः पङ्क्तिस्तैरित्यर्थः । समानधर्म-

घनाघननिभे सदा ध्रुवपराशराभीष्टदे ।

निपातरूपो घनसमुदायं चदति । श्यामे । तादृशीति वा । ध्रुवादेस्तत्तीर

श्रीहरिरायप्रणीतं दिव्यम् ।

पट्टेन निरूपिताः प्रमुचरणैः । तेऽत्रापि तत्समानसङ्ख्याकैर्विशेषणैः श्रीयमुनायां निरूप्यन्ते । तथाहि । सप्तम्यन्तप्रभुविशेषणपक्षे अनन्ता असङ्ख्याता नित्याश्च ये गुणास्तैर्भूषिते अलङ्कृते प्रभावित्यर्थः । सम्बुद्धयन्ततया श्रीयमुनापक्षे अनन्तस्य नित्यस्य रासोत्सवादिषु बहुरूपस्य वा भगवतो ये गुणा भक्तकार्यसाधकत्वादयस्तैर्भूषिते इत्यर्थः । एतेन सर्वसद्गुणसततसाहित्यात् 'गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते' इति वाक्यात् । "पूज्यो हि भगवान् तद्गुणाश्चे"त्याचार्यचरणवचनाच्च गुणानां पूज्यतावच्छेदधर्मरूपत्वाद् "ईश्वरः पूज्यते लोके मूर्धरपि यदा तदे"ति श्लोकनिरूपितमैश्वर्यं निरूपितमिति भावः । शिवविरञ्चिदेवस्तुते इति विशेषणेन पक्षद्वयेऽपि "वीर्यं देवेष्वपि"त्यत्र निरूपितं वीर्यं निरूपितमित्यर्थः । घनाघननिभे इति विशेषणेन पक्षद्वयेऽपि स्वरूपसौन्दर्यं सर्वविसारकं विश्वजीवनत्वादिकं च निरूपितमिति "यशो यदि विमूढानां प्रत्यक्षासत्तिवारणादि"त्यत्रोक्तं यशो निरूपितमित्यर्थः । ध्रुवपराशराभीष्टदे इति विशेषणेन स्वसेवकानामप्यैश्वर्यज्ञानरूपाभीष्टप्रदानेन तेषामपि तद्भोगात् "त्रियो हि परमा फाष्ठा सेवकास्तादृशा यदी"त्यत्रोक्ता श्रीनिरूपितेत्यर्थः ।

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विद्वति ।

यच्चमत्र न समानसङ्ख्यामात्रबोधितमपि तु यदार्थसाम्येनाऽपीत्याशयेनाऽऽहुः प्रभावित्यादि । तथा च विभक्तिरेव विपरिणीयते न त्वर्थो भेदत इत्यर्थः । निपातरूप इति, अच्युत्पन्न इत्यर्थः । यद्यपि कृदन्ते "हन्तेर्घत्वञ्चे"त्यनेन हन्तेः कर्तरि घनाघनशब्दो व्युत्पादितस्तथापि मेघे वाच्ये यौगिकोऽर्थो न विवक्षित इति तथोक्तम् । तादृशि इति वेति । भगवति श्यामवर्णस्य "श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्य" इति श्रुतिसिद्धत्वात्तदर्थनिश्चायके 'अथवा शून्यवद्भाढमि'ति तच्चदीपश्लोके स्वरूपाभिन्नत्वेनोपपादनाद्भगवत्पक्षे घनाघननिमपदस्य विशेष्यत्वे स्फुटेऽपि तत्प्रियापक्षे तन्न स्फुटमिति तत्रापि 'ततश्च कृष्णोपवने' 'कृष्णाया हस्ततरले'त्यादिश्रीभागवतवाक्ये कृष्णापदस्य नामत्वेन बोधनादस्य तत्सारकत्वेन तथात्वं बोध्यमित्या-

विशुद्धमथुरातटे सकलगोपगोपीवृते

एव प्रभुप्राकट्यात्तथा । विशुद्धा मथुरा तटे यस्याः । सा निकटे वा यस्य ।
निरवधिकृपायुक्तो हरिस्तस्मिन् । अन्या नदी लौकिकं जलधिं सङ्गता

श्रीहरिरावप्रणीतं टिप्पणम् ।

विशुद्धमथुरातटे इति । अत्राप्यमर्थः । मथुरा हि विशुद्धा, सर्वदोष-
राहित्यात् । न हि तत्र भूम्यादिदोषाः सम्भवन्ति । तत्त्वान्युत्पाद्य "तत्सृष्ट्वा
तदेवाऽनुप्राविशदि"ति श्रुतेः कारणतया तेषु प्रविष्टस्य भगवतो भूमितत्त्वैक-
देशरूपमथुराया नित्यस्थितित्थानत्वात् । अत एव जीवानां "काश्यादिपुर्यो यदि
सन्ती"ति वाक्यात्सा सर्वैः प्रकारैर्मोक्षदात्री । तादृश्या अपि श्रीयमुनातटे सत्त्वेन
लीलास्थानतया यत्र भगवोऽस्तलीलाविशिष्टः प्रकटस्तत्र सेत्येवं निरन्तरमभुसा-
न्निध्येन भक्तिदायकत्वात् "ज्ञानोत्कर्षस्तदैव स्यात्स्वभावविजयो यदी"त्यत्रोक्तं
ज्ञानं निरूपितम् । सकलगोपगोपीवृत इति । परोक्षेऽपि भक्तानां भग-
वत्सम्बन्धमाकाङ्क्षमाणानां तत्रैव भगवत्सम्बन्धोऽनुभूत इति तदाशया सततं तामावृत्य
स्थितिरिति तत्सङ्गः सर्वदा । स च निरुपधिभगवत्सम्बन्धिभावेनैव भवतीति सर्वदा
भगवत्प्रीत्या भगवतोऽपि भक्तसम्बन्धसम्पादकतया व्रजभक्तानां च मानादिदोषनि-
वारकतया तापहारकत्वेन च "हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनात् । उत्क-

श्रीबृहन्नमःप्रणीता विद्वतिः ।

शयेनोक्तं विशुद्धेत्यादि । अत्र पद्मनाभादिपद इव गङ्गादित्वात्समासः । प्रभु-
पक्षे तदपदं लाक्षणिकमित्याशयेनाऽऽहुर्निकटे वा यस्येति । नैकद्वयं च 'मथुरा
भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरिरिति वाक्योक्तान्नित्यसन्निधानात् । निरवधीति,
जलधिपदविवरणम् । 'न वै कामस्याऽतोऽस्ति न समुद्रस्ये'ति श्रुतेः । अनया
फक्किया प्रमुपक्षे कृपाजलधिरिव कृपाजलधिभूतेन संश्रितस्तस्मिन्नित्युपमित-
समासोत्तरं 'कर्तृकरणे कृता बहुलमिति गतिपूर्वकसमासो बोधितः । तत्प्रियापक्षे
समासबोधनपूर्वकमस्य तात्पर्यमाहुरन्येत्यादि । इदमपि 'विशत्योधेन सा-
ऽऽदित्यमिति' पूर्ववाक्य एव सिद्धम् । इति भावः सूचित इति । एतेन पूर्व-
श्लोकोक्तं भुवनपावनीत्वमेतावत्पर्यन्तं न तु पापनिवृत्तिमात्रेण चरितार्थमिति बोधि-
तम् । एवं च हे पङ्क्तिशेषणविशिष्टे घनाघननिभे तादृशे सदा घनाघननिभे मम
मनस्सुखं भावय उत्पादयेति मूलान्वयः । 'धुन्धुस्तस्याभ्रवत्सुत' इत्यादौ भूय उत्प-
त्यर्थस्य प्रसिद्धत्वात् । यद्वा । सुखं यया स्यात्तथा मम मनो भावय प्रापयेत्यर्थः ।

कृपाजलधिसंश्रिते मम मनस्सुखं भावय ॥ ४ ॥

भवति । इयं तु तादृशं श्रीव्रजेशं संश्रिता । एतेन त्वत्सङ्गतो भगवत्सङ्गतो भवतीति भावः सूचितः ॥ ४ ॥

श्रीहरिरायप्रणीत टिप्पणम् ।

पेश्याऽपि चैराग्ये हरेरपि हरिर्यदीदृशत्वं त्रोटं चैराग्यं निरूपितमित्यर्थः । एवं पद्धिर्विशेषणैः पद् धर्माभिरूप्य धर्मस्वरूपं निरूपयन्ति कृपाजलधिसंश्रित इति । प्रभुविशेषणपक्षे निरवधिकृपायुक्तत्वेन स्वरूपमेवाऽभिहितं न धर्मः । करुणा-योस्तु नित्याविर्भूतधर्मत्वेन स्वरूपमध्यपातात् । अन्ये धर्मा नित्या अपि लीलोप-योगिनस्तत्तल्लीलायां प्रकटीक्रियन्ते नाऽन्यदा । करुणा तु सर्वदाऽऽविर्भूतैव स्वरूप इति सदा तद्युक्तत्वात्स्वरूपमेव सेति भावः । श्रीयमुनापक्षे कृपाजलधिरपारकरुणो भगवोस्तं सम्यगविच्छेदेन श्रितेति मुख्यस्वाभिनीवदर्धनारीनरवद्वा तत्स्वरूपमेवो-क्तमिति भावः । मम मनस्सुखं भावयेति । पूर्वोक्तधर्मवति हरौ मम मनस्सुखं भावेनाऽनुभूयमानानन्दस्तं भावय विचारय, कथं स भविष्यतीति । तद्विषयिणीं चिन्तां कुर्वित्यर्थः । अनेन त्वचिन्तयैवाऽयमानन्दः प्राप्यो नाऽन्यसाधनैरिति भावो निरूपितः । सम्बुद्धिपक्षे मम मनसि भगवत्स्वरूपानुभवजन्यं यत्सुखं तत् त्वं भावय स्वमनस्यानयेत्यर्थः । अनेन त्वच्चेतसि समागतायेव तत्सुखं सर्वदाऽनुभवविषयो

श्रीपुरषोत्तमप्रणीत विवृति ।

‘भू व्याप्ता’ । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वाभावात्ताऽऽत्मनेपदम् । मनसः सुखं स्वामी-ष्ठरीतिकं भगवत्प्राप्तयेति तथा तां संपाद्य तदुत्पादयेति । आदित आप्राप्ति यथा सुखं भवति तथा अनायासेन मनः प्रापयेति वा प्रार्थना । अत्राऽऽद्येन विशेषणेन गुणेषु सङ्ख्याकालापरिच्छेदबोधनादतिसामर्थ्यरूपमैश्वर्यं बोधितम् । द्वितीयेन “सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगा” इत्याद्युक्तदेवजेतृत्वरूपं धीर्यम् । तृतीयं तु विशेष्यमेव । तुरीयेण दातृत्वाद्यशः । पञ्चमेन ज्ञानम् । स्वसन्निधाना-देव ज्ञानकार्यस्य विशुद्धत्वस्य मधुरायामाविर्भावात् । षष्ठेन श्रीः । ‘चकास गोपी-परिपद्गतोर्जचितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्यैकपदं वपुर्दधति’ इति तदावरणेनैव तत्प्रकाशात् । सकल-पदेनाऽनीर्ष्याद्योतनाद्विवाश्रितमपि गुणातीतत्वं स्फोरितम् । सप्तमेन चैराग्यम् । विरक्त एव हि कृपालुर्भवति, न तु रक्तः, रागस्य गद्धात्मकत्वात् । ‘ताऽहमा-

यया चरणपद्मजा मुररिपोः प्रियम्भावुका

अथ भगवदीयानामप्युत्कर्षाधायिका या तदुत्कर्षं को चकतुं शक्तं
इति भावेनाऽऽहुर्नयेति । चरणपद्मजा गङ्गा । तेन भक्तिमार्गीया ।

श्रीहरितायप्रणीतं टिप्पणम् ।

भवति । भगवताऽष्टविधैश्वर्यस्य त्वयि निक्षिप्तत्वात् स्वयं त्वदधीनः सर्वदाऽजीवन्
ह्येति त्वद्विचारेणैव तद्भवतीत्यभिप्रायः सूचितः । एतेनेत्यादिना तव सर्वदा तद्विषी-
भूतरसात्मकत्वेन लीलाविशिष्टप्रभुसङ्गतत्वाद्येन केनाऽपि सम्बन्धेन त्वत्सङ्गतां तादृ-
कमुसङ्गतिरेव जातेत्याशयोऽत्र बोध्यः ॥ ४ ॥

अथेत्यर्थान्तरोपक्रमे । पूर्वं चतुर्भिः श्लोकैरुत्कर्षवर्णनेन स्तुतिः कृता । अतः
परमुत्कर्षवर्णनस्याऽशक्यत्वनिरूपणेन सा निरूप्यत इत्यर्थः । भगवदीयानाम-
पीति, भगवता भगवदीयत्वरूपपरमोत्कर्षं प्रापितानामपीत्यर्थः । चरणपद्मजेति,
चरणजेत्येतावतैव चरितार्थेऽपि पद्मपदोपादानस्याऽयमाशयः । यथा पद्मजो ब्रह्मा
भगवतः पद्मे क्रीडार्थं भगवदाज्ञां च प्राप्य प्रपञ्चं सृष्टवान् स्वयं निरपेक्षस्तथेय-
मपि स्वगतभगवच्चरणरेणुभिः सर्वोपयिकदेहसम्पादनेन भगवतो भक्तिमार्गप्रकटने-
च्छामवगत्य स्वयमनपेक्षैव भगवत्क्रीडार्थं भगवदीयजनान् सृष्टवतीति । अत्र ब्रह्म-
वदाज्ञाऽभावोऽस्या भगवति साक्षात्सम्बन्धत्वेन हार्दयविचया । न हि हार्दयविदो
लोकेऽप्याज्ञाप्यन्ते, अतिचतुरत्वादिति भावः । तेनेति, चरणपद्मजात्वेनेत्यर्थः ।
चरणं हि निर्दोषपूर्णगुणं भक्तिरूपं च तज्जातत्वेनास्यामपि तद्गुणसङ्क्रमः । तयो-
चाऽन्येषामपि सेविनां तथा करणमुचितम् । 'कारणगुणा हि कार्यगुणानामारम्भका'

श्रीरुचोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

स्मान्माशासे मङ्गलैः साधुभिर्विने'ति भक्तान् विना स्वस्मिन्नपि वैराग्यबोध-
नाच्च । तत्संश्रितत्वेन श्रीयमुनाया अपि तथात्वाच्च । अत्र भगवत्समानधर्मवत्त्वा-
ज्जीवस्याऽज्ञायासेन भगवत्सम्बन्धसम्पादकत्वं तुरीयमैश्वर्यं स्फुटमेव । एवं चतुर्भिः
श्लोकैः स्वरूपं गुणाश्लोकाः ॥ ४ ॥

अतः परं पूर्वोक्तस्य सर्वस्याऽस्तत्समारोपणत्ववारणाय गुणानामानन्त्या-
द्विशेषो बागविषय इति तत्तत्ता दिङ्मात्रेणोच्यत इति बोधयितुमग्रिमः श्लोक
इत्याशयेन तमवतारयन्त्यथेत्यादि । अत एव प्रक्रमान्तरबोधकपदोक्तिः ।

समागमनतो भवत्सकलसिद्धिदा सेवताम् ।

निर्दोषपूर्णगुणाऽपि यया त्वया सह समागमनतो मिलनतो हरेस्तथाऽभवत् ।

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

इति न्यायादिति भावः । यया त्वयेति, त्वया पुष्टिमार्गीयया सर्वाङ्गसम्बन्धिन्या मिलनतो मुररियोर्मत्तप्रतिबन्धनिवर्त्तकस्याञ्च एव तद्गुःखहर्तुः प्रियम्भावुका । यया श्रीयमुना साक्षात्सेवोपयोगिदेहसम्पादनेन सेवकसृष्टिकरणात्तत्कृतसेवया प्रियम्भावुका, तथा गङ्गा श्रीयमुनासङ्गानन्तरं तद्गतसरथमजलाणुसम्बन्धे साक्षात्सेवो-

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विट्तिः ।

मिलनत इति । सङ्गापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुणाभावः । तथाऽभवदिति । प्रियम्भावुका अभवत् । भ्रुवः खिप्नुच् खुकजावि'त्यनेनाऽऽख्यादिभ्यः परस्य भूधातोश्च्यर्थे खुकवि प्रियम्भावुकशब्दसिद्धिः । तथाचाऽप्रिया प्रिया सम्पन्नेत्यर्थः । अप्रियत्वं चरणक्षालनजलत्वाद्भूतभौतिकत्वाभ्यां च । तेनेत्याद्युक्तगुणवत्त्वं तु चरणस्यैव माहात्म्यमतो न चोद्यावसरः । सेवतामित्यनुदात्तेत्वलक्षणस्याऽऽत्मनेपदस्याऽनित्यत्वेन शतप्रत्ययः । अत एव 'त्वां सेवतां मुरकृता बहवोऽन्तराया' इत्याद्यार्षप्रयोगः । यद्वा । क्विन्तो नामधातुप्रयोगः । सेवेवाऽऽचरताम् । सेवा यथा प्रसादिका तथा स्तोत्रपाठादिना प्रसादयतामित्यर्थः । ननु पूर्वाद्धोक्तेऽर्थे किं मानमित्याकाङ्क्षायां तद्वदन्त एवोत्तरार्द्धं विवृण्वन्ति पूर्वमित्यादि । अन्यसङ्गतिजनितमिति । कुटिलाजलावरणजलशिवजटादिसङ्गतिजनितम् । वामनपुराणे उमातो ज्येष्ठा हिमवत्सुता ब्रह्मशापेन नदी भूत्वा सत्यलोके प्रवहन्ती आपं रामायणे गङ्गापदेन निर्दिष्टा । पञ्चमस्कन्धे "साक्षाद्यज्ञलिङ्गस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपदाङ्गुष्ठनिर्मिन्नोर्ध्वाण्डकटाहविवरेणाऽन्तः मविष्टाया बाह्यजलधारे"त्यादिनैका गङ्गोक्ता । पुराणान्तरे गोदामाहात्म्ये विवाहसप्तपदीसामयिकपार्वतीदर्शनजातरेतःपातलज्जया बहिर्निर्गतस्य ब्रह्मणः पापापनुचये शिवेन पृथिवीसारतः कमण्डलुं निर्माय तत्र सकलजलसारमादाय तस्मै दत्तं तन्निविक्रमचरणक्षालनेन गङ्गात्वमापन्नं भगीरथगौतमाभ्यां शिवजटाजूटाद्वाराभेदेनाऽऽनीतम् । एतदेव "या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रपादान्जरेष्वभ्याधिकाम्बुनेत्री"ति प्रथमस्कन्ध उक्तम् । तिसृ-

तथा सदृशतामियात्कमलजा सपत्नीव यद्धरि-

सेवतां च तथा । पूर्वं गङ्गाया अन्यसङ्गतिजनितमुत्कर्षमुक्त्वा भगवत्सङ्गतिजनित उत्कर्षः पठितः “सा राजन् दर्शनादेव ब्रह्महत्यापहारिणी” त्यादिरूपः । एतादृश्या त्वया सह सदृशतां किं काष्पीयादिति

श्रीहरिरावप्रणीतं टिप्पणम् ।

पयोनिदेहादिसम्पादनपूर्वकं सेवकमृष्टिकरणात्तथा जाता । सेवतां भवन्मिलितगङ्गा-सेवकानां च पूर्वोक्तसकलसिद्धिदा जातेत्यर्थः । अयमुत्कर्षः स्वानुभवेनोक्तः । परं नात्र चित्रं किञ्चित् । यो हि यदाविष्टः स तदा तत्कार्यं करोति । भगवदाविष्टभक्त इव । अत एव “कस्याश्चित्पूतनायन्त्या” इत्यादिवाक्यानीति नाञ्जुपपत्तिः । पूर्वमिति, यद्यपि पूर्वमाचार्यवर्गप्राकट्यात्पूर्वं पुराणादिष्वपि सरस्वतीसङ्गतिजनित-मुत्कर्षमभिधाय भवतीसङ्गतिज उत्कर्षः पठितः । परन्तु “सा राजन् दर्शनादेव ब्रह्महत्यापहारिणी”त्यादिरूपो न तु पूर्वोक्तरूपः । श्रीयमुनाया निजाचार्यप्राकट्यात्पूर्वमेवंविधस्वरूपाङ्गानात्तदतिरूपणात् । अतोऽयमेवोत्कर्ष एतत्सङ्गत्यनन्तरं भाषी भन्तव्य इति भावः । एतादृशयेति, स्वसम्बन्धेन स्वसमानगुणसम्पादिकयेत्यर्थः ।

श्रीहरयोत्तमप्रणीता विहतिः ।

णामेकीभावेन पतेऽपि “विष्णोः पदाच्छिशुमाराध्नुवाच सोमात्स्वर्गान्मेरुरूपाश्च विष्णोः । समागता शिवमूर्ध्नो हिमाद्रिभि”ति महाभारतेऽधतरणक्रम उक्तः । एवमग्रे तत्तत्क्षेत्रसम्बन्धे तत्तत्पुराणेषु तत्तत्कृत उत्कर्षथेति तथा । आदिपदेन “सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राऽऽप्नुतासो दिवंमुत्पतन्ति । ये व तन्वां विसृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्त” इति श्रुतिरन्यच्च सङ्गहीतम् । तेन श्रीयमुनासङ्गमात्सेवकसकलसिद्धिदाहत्वं स्पष्टमेवेति बोधितम् । भगवत्प्रियम्मायुक्तत्वं तु समागम एव माहात्म्याधिक्यबोधनाद्भगवत्प्रियत्व एव च तथाभावात् । अन्यथा चर्मण्यत्वादिनघन्तरस्याऽपि तथात्वापत्तेः । अतस्तदेतैरेव वाक्यैः सिद्ध्यतीति तत्र विशेषतः प्रमाणान्तरं नोपन्यस्तम् । यद्वा “आकेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वि”त्यधिकारस्थितेन “लपपते”ति सूत्रेण भुव उक्तम् । तथा च

१ भवतीसङ्गतिः पाठः । २ पूर्वसेवाकारणादिति ग-घ. पूर्वसेवाकारणादिति क. पूर्वकं सेवाकारणादिति ड. पूर्वकं तत्सेवाकारणादिति ख-च. पूर्वकं सेवाकारणादिति मुद्रितग्रन्थे स्वीकृतः । अ ग्रन्थे उपरिनिर्दिष्टोन्वयः पाठः वर्तते सोऽस्माभिः स्वीकृतः । भगवत्सङ्गतिज इति च. भगवत्सङ्गतिज इति ग.

यमोऽपि भगिनीसुतान्कथमु हन्ति दुष्टानपि
प्रियो भवति सेवनात्तव हरेर्यथा गोपिकाः ॥ ६ ॥

श्रीहरिरायप्रणीत टिप्पणम् ।

याऽद्भुतकर्मण" इत्याचार्येनिरूपितत्वात् । तच्च "असाधनं साधनं करोति" इत्यादि-
रूपम् । यथाऽसाधनं कामादि प्रमेयबलप्राकट्येन साधनं भगवद्भावनाहेतुत्वेन । तत्र
विषयत्वेन स्वप्रवेशात् । अतएव 'गोप्यः कामादि'त्यादिवाक्यानि । उक्तं चाऽऽचार्यवर्यः
'कामान्ता च कृतिः स्फुटा । कामोद्भूते तथा प्रीतिरिति । एवं सति भगवान्नसाधन-
मपि स्वरूपबलेन साधनं करोति । तथाविधस्वरूपप्रदर्शनेन तादृग्भावजननात् । अत्र तु
भावनाभावेऽपि असाधनं पयःपानं पिपासाहेतुकं तथा फलसाधकं साधनीकरणा-
भावेऽपीत्यत्यद्भुतत्वमेतच्चरित्रस्येति भावः । न हि पिपासया पानीयपाने काऽपि
तद्भावना सम्भवति । अतस्तदसाधनमेव । ननु यमयातनाभावस्तु भगवन्नाम्नाऽपि
भवतीति को विशेष एतच्चरित्र इति चेत्तत्राऽऽहुर्जातु इति मूले । कदाचिन्नामाप-
राधेषु सत्सु गुरुवैमुख्यदुःसङ्गवर्जनरूपाङ्गद्वयाभावे न फलत्यपि नाम, न तथा
प्रकृते । न हि पिपासया पाने नामग्रहण इव किञ्चिदङ्गमपेक्ष्यम् । अतो महानेव
विशेष इति भावः । नन्वत्र कोपपत्तिः पयःपानेन यमयातनाभावे । लौकिकेन
तेनाऽदृष्टाजननात् । नाऽपि दृष्टद्वारा, असम्भवात् । न हि पिपासाहेतुकपयःपानस्य

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृति ।

युष्मदनुरोधेन यातनाभावेऽपि स्वस्याऽधिकृतत्वादल्पदण्डं तु दास्यत्येवेत्यत
आहुर्यमोऽपीत्यादि । उस्तर्के । इदमपि तत्रैव, "यमुने कृपया पापानवश्यं तार-
यिष्यसि । मयि त्वया दया कार्या निर्दये निगृहीतरी"ति यमेनोक्तम् । "एवमस्तु
मदम्भोभिः स्नात्वा त्वामादराभराः । दशभिश्च चतुर्भिश्च तर्पयिष्यन्ति नामभिः । तेन
हिंसापरोऽपि त्वं घृतकल्पो भविष्यसि । निरातङ्गा भविष्यन्ति भवतो येऽपि पापिनः"
इति यमुनावाक्यरेव सिद्धम् । उपपत्तिमात्रं परं तर्क्यत इत्यर्थः । यथा गोपिका इति ।

१ तद्वृत्तिरिति च. २ दर्शनेनेति क-ख-ग-घ. प्रदर्शने इति च. ३ पयःपानेन यमयातनाभावहेतुत्वं
कचिदपि लोके सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽहुः—यमोऽपीति ख. पयःपानेन यमयातनाभावः । लौकिके पयःपाने इते
अदृष्टे अलौकिको यमयातनाभावः । तस्याऽनुपपत्तिः । नापि दृष्टद्वारा । असम्भवादित्यादिः च.

यमयातनाभावहेतुत्वं कचिदपि लोके सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽहुर्यमोऽपीति मूले ।
 श्रीयमुना हि यमभगिनी, सूर्यापत्यत्वात् । तत्राऽपि कनिष्ठा, यमोत्पच्यनन्तरं तदो-
 पपरिहाराय रविणा पश्चादुत्पादितत्वात् । अतो यमसन्माननीया । तस्याः पयःपाने
 तत्सुतत्वम् । पयःशब्दस्य शिष्टार्थकत्वात् । वस्तुतोऽपि पयःपानेन तत् सुत-
 त्वम् । पञ्च महाभूता तदपेक्षया जलस्यैव मुख्यत्वं, पयसैव
 देहोत्पत्तेः । भूतान्तरापेक्षया पयस एव विशेषतो देहोत्पादकत्वात् । “पञ्च-
 म्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती”ति श्रुतेः । तादृशेषु दोषसत्त्वेऽपि भागिनेय-
 त्वेनाऽतिमान्यत्वात्स्वत एव कथं यमस्तोस्तथा करोतीत्यर्थः । एवं दोषनिवारक-
 मद्भुतचरित्रमुक्त्वा फलसम्पादकमद्भुतचरित्रमाहुः प्रियो भवतीति मूले । भग-
 वदङ्गीकृतानां भगवदुक्तसाधनैर्भगवति प्रीतिसिद्धिर्भगवच्छास्त्रसिद्धा, न तु भगवतो
 जीवेषु प्रीतिः, तेषामविद्यादिदोषग्रस्तत्वात् । न हि निर्दोषः सद्योऽप्येव रमते प्रीणाति
 च । तव पुष्टिमागीयायाः सेवनात्सर्वभावेन चेतसस्त्वदधीनत्वप्रकरणाच्चदीयत्वे सम्पन्ने
 स्वसम्बन्धिसम्बन्धाद्धरेः सर्वदुःखहर्तुस्तादृक्स्वभावस्य स सर्वकस्तदीयः प्रियो भव-
 तीत्यर्थः । इदमपि तवाऽद्भुतचरित्रम्, शास्त्रासिद्धत्वात्, लोकेऽपीतरतोपहेतुकृते-
 रितरतोपासाधकत्वाच्च । ननु किं प्रमाणमत्र कुत्राऽप्येवं फलस्याऽदृष्टत्वादित्याशङ्क्य
 दृष्टान्तमाहुर्वथा गोपिका इति मूले । यथा व्रतप्रसङ्गे फलप्रकरणीयगुणगानप्रसङ्गे
 च तव सेवनाद् गोपिका हरेस्तथा जाताः । तथाऽन्योऽपि भगवत्सेवकस्तथा भव-
 तीति भावः । अथवा । यथा गोपिका इति दृष्टान्तेन न प्रीतिर्मात्रं फिन्तु यथा ताः
 सर्वभावेन प्रीतिविषया भगवत्स्तथाऽयमपि भवतीति भावः ॥ ६ ॥

श्रीदुखोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

प्रियत्वे उदाहरणम् । अन्यथा बहुषु भक्तेषु सत्स्वल्पेकादशे तादृशेकतानत्वेन
 प्रियत्वं न वदेदतस्तथेत्यर्थः । प्रियभवने दृष्टान्तश्चाऽयम् । सेवनस्य हेतोस्तुल्यत्वात् ।
 तेन ब्रह्मत्वेन सेवने “रसो यः परमाधार” इति तथा सेवकस्य प्रियत्वं युक्तमेव । अतः
 प्रतिबन्धकनिवृत्तिर्यादेव सिद्ध्यतीति भावः । एतावदन्तं व्याख्यानं प्रभूणाम् ।
 अग्रे तदाज्ञप्तश्रीगोकुलनाथानाम् । अत्राऽपि स्वसेवनाद्गोपिकावद्भगवत्प्रियत्वसम्पाद-
 कत्वरूपं षष्ठमैश्वर्यं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

ममाऽस्तु तव सन्निधौ तनुनवत्वमेतावता
न दुर्लभतमा रतिमुररिपौ मुकुन्दप्रिये ।

श्रीगोकुलनाथचरणानाम् विवृतिः ।

आवश्यकदैहिकधर्मेऽपि त्वत्सम्बन्धे मुक्त्यधिकभक्तिप्राप्तिर्यत्र, तत्र का शङ्का यमयातनाभाव इत्याहुर्ममाऽस्त्विति । तव सन्निधौ तनोर्नवत्वं लीलोपयोगिनूतनदेहसम्पत्तिरस्तु । एतेन पूर्वदेहनिवृत्तिः सूचिता । इदमपि त्वत्कृतमेव भवति न त्वन्यथेति ज्ञापनाय प्रार्थनमस्त्विति । एतावता

श्रीहरिरायप्रणीतं दिव्यम् ।

आवश्यकेति । देहस्य देहान्तरारम्भकत्वमावश्यको दैहिको धर्मः “प्रज्ञया शरीरं समारुहे”त्यादिश्रुतेः । किं बहुना । मुक्तावपि भगवच्छास्त्रे सेवोपयोगि वैकुण्ठादिषु देहान्तरम् । अत एवोक्तमाचार्यैः सेवाफलग्रन्थे—“सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति” । तस्मिन्नापि त्वत्सम्बन्धे सान्निध्यसम्पादिते दैहिकेऽपि सम्बन्धे यत्र तथाविधभक्तिसिद्धिस्तत्र तत्र जातानां यमयातनाभावे का शङ्केति कैमुतिकन्यायो निरूप्यत इत्यर्थः । तव सन्निधाविति । एतेन दुष्टसन्निधानकृतत्वत्तिरोभावाभावस्थल एव तथात्वमित्याशयो ज्ञेय इति बोधितम् । पूर्वदेहनिवृत्तिरिति । घटस्य पाकेन मृत्चनिवृत्तिवन्निवृत्तिरत्र वाच्या । अन्यथा पूर्वतनोर्नवत्वमिति न व्याख्यातं स्यादिति भावः ।

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

तत्र च, एवमनेन स्वरूपसामर्थ्यं निश्चाययित्वा प्रियत्वोपयोगि यदभिप्रेतं तत्प्रार्थयितुमग्रिमः श्लोक इत्याशयेन तमवतारयन्त्यावश्यकेत्यादि, आवश्यकदैहिकधर्मपदेन तीरवासात्मकं सेवनं पानं चेत्युभयमपि सङ्गृह्यते । पूर्वत्र सेवनपानयोः फलस्योपपादितत्वेऽपि व्याख्यानाभावादत्राऽनुवादः । तथाच तीरवासात्मकत्वत्सेवनत्वञ्जलपानरूपावश्यकदैहिकधर्मेऽपि त्वत्सम्बन्धे यत्र मुक्त्यधिकभक्तिप्राप्तिस्तत्र का आशङ्का यमयातनाभाव इत्याशयेन पूर्वं प्रार्थनमाहुरित्यर्थः । तद्व्याकुर्वन्ति तच्चेत्यादि । तव आधिदैविक्याः सन्निधौ भौतिकीमध्ये सन्निधाने तनोर्नवत्वं सिद्धिरूपलीलोपयोगिनूतनदेहसम्पत्तिरस्तु । अत्र तनुनवत्वं नैतच्छरीरेऽतिशयाधानमात्रपर्यवसायि, किन्तु, पूर्वशरीरनिवृत्तिपूर्वकाम्रीष्टदेहान्तरप्राप्तिपर्यन्तमित्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति एतेनेत्यादि । एतेन नवत्वस्य नूतनदेहसम्पत्तिपर्यन्तत्वकथनेन पूर्वशरीरनिवृत्तिः सूचिता,

अतोऽस्तु तव लालना सुरधुनी परं सङ्गमात्
तवैव भुवि कीर्तिता न तु कदापि पुष्टिस्थितैः ॥ ७ ॥

शरीरपरिवर्त्तमात्रेणैव सुररिपौ रतिर्दुर्लभतमा न भवतीत्यर्थः । किन्तु तनु-
नवत्वेन सुलभैव । कदाचित्प्रतिबन्धके विद्यमानेऽपि यथा जलदोषरूपमुरस्य
निवारकस्तथा त्वत्सम्बन्धात्सर्वदोषनिवारकत्वं सुररिपुपदेनोक्तम् । अतः
कारणाद्यावदाधुनिकशरीरनिवृत्तिस्तावत्तव लालना स्तुतिरूपा अस्तु । साऽपि

श्रीहरिरायप्रणीत टिप्पणम् ।

दुर्लभतमा नेति । त्वत्सम्बन्धस्यैव दुर्लभत्वेन सा भगवति दुर्लभा तु
भवत्येवेति तमप्रत्ययाद्युपो बोध्यः । प्रतिबन्धरु इति । भक्त्युत्पत्तावित्यर्थः ।
त्वत्सम्बन्धादिति । यथा नरकासुरनिरुद्धकन्यानुग्रहाय तत्सम्बन्धाज्जलदोष-
रूपमुरस्य निवारकस्तथा त्वत्सम्बन्धाच्चदीयसर्वसेवकदोषनिवारक इति भावः ।
एतेन त्वत्सम्बन्धिनां भगवद्रतिप्रतिबन्धनिरसनायाऽपि यतो न विधेय इत्युक्तम् ।
मुकुन्दमिष इति मूले । पदतात्पर्यं तु-भगवान् मुकुन्दो मोक्षदाता गृह
एव चतुर्विधपुरुषार्थ भावेन स्वयमाविर्भूयाऽनुभावयन् तादृशसमाजसंख्यसम्पादनेन
स्वतन्त्रभक्त्या भगवदीयत्वसम्पादकस्तादृशस्य प्रियात्वेन तद्वर्मेवच्चात् भगवदीयत्व-
सम्पादकत्वमस्या इति स्वतन्त्रभक्तिदायिकात्वेन परमोत्कर्षो निरूपितो भवतीति तथा
सम्बोधनमिति । अतः कारणादिति । यतो यथाकथञ्चित्त्वत्सम्बन्धे प्रतिबन्ध-
निवृत्तिपूर्वकभक्तिप्राप्तिसौलभ्यमतः कारणादित्यर्थः । यावदाधुनिकेति । नवीने

श्रीगुरुप्रेतमप्रणीता विवृति ।

अर्थमलादेव बोधितेत्यर्थः । इदमिति । पूर्वाक्तमुभयम् । ननु किमिति द्वयं प्रार्थ्यते
एतस्य शरीरस्यैव कुतो नरत्वं न प्रार्थ्यत इत्यत आहुरेतावतेत्यादि । शरीरस्य
यः परिवर्त्तः पूर्वधर्मनिवृत्तिपूर्वका धर्मान्तरवत्ता, तन्मात्रेणैव सुररिपौ दोषनिवर्त्तके
भगवति रतिर्दुर्लभतमा न भवति, तथापि लीला तु दुर्लभतमा भवत्येव । अतो न
प्रार्थ्यत इत्यर्थः । तदेतत्स्फुटीकुर्वन्ति कदाचिदित्यादि उक्तमित्यन्तम् । श्रीहरि-
रायास्तु लीलोपयोगिदेहप्राप्तिं परमभक्तिप्राप्तिमात्रसाध्यां मन्वानाः पूर्वदेहनिवृत्तिं
मृद्वटपाकदृष्टान्तेनैतदेहेऽनिशयाधानमात्रपर्यवसितामङ्गीकुर्वन्ति । तदपि पूर्वकक्षावि-
श्रान्तमिति न विरोधः । मुकुन्दमिष इति तु न ध्याख्यातम् । मोक्षदानृत्वस्य

१ दुर्लभा न भवत्येवेति ग. २ यदुर्लभपुरुषार्थबोधोति य ३ एतन्मत्तदादभ्यवेति य च.

त्वत्कृपयैव नाऽन्यथेति प्रार्थ्यतेऽस्त्विति । गङ्गाया अपि फलसाधकत्वं त्वत्सम्बन्धादेवेत्यत आहुः, सुरधुनी तव सङ्गामात् परं अत्यर्थं भुवि कीर्तिता स्तुतेत्यर्थः, न तु कदापि त्वद्रहिताऽपीत्यर्थः । ननु कचित्तुराणादौ केवलाया अपि स्तुतिर्दृश्यत इति स्तुतौ विशेषमाहुः पुष्टिस्थितैरिति । मर्यादा-मार्गीयैः केवलाऽपि स्तूयते त्वत्स्वरूपाज्ञानात् । पुष्टिमार्गीयास्तु त्वत्स्वरूपं जानन्तीति त्वत्सम्बन्धादेव स्तुवन्तीत्याहुः पुष्टिस्थितैरिति ॥ ७ ॥

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

अलौकिके तु शरीरान्तरे सम्पन्ने लीलारसानुभव एव त्वत्तीरे भवेदिति भावः । लालना स्तुतिरूपेति । यथा जननी लालनसमये प्रेम्णा बालकं स्तौति । सा स्तुतिरपि लालनैव न तु गुणकीर्तनम् । लालनमध्यपातित्वात् । तथैवाऽपि स्तुति-लालनैवेति स्तुतिरूपेत्युक्तमित्यर्थः । फलसाधकत्वमिति, पुष्टिमार्गीयफलसाधकत्व-मित्यर्थः । पुष्टिमार्गीयं फलं तु साक्षात्पुरुषोत्तमलीलासम्बन्धोऽलौकिकदेहसिद्ध्या, तत्सम्पादकत्वं तु गङ्गायास्त्वत्सम्बन्धादेव । अन्यथा “स्रोतसामस्मि जाह्नवी”ति वाक्येन तस्या विभूतिरूपत्वेन निरूपणादेतत्फलसाधकत्वमुच्यमानं बाधितं स्यात् ।

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

स्वाभाविकत्वेऽपि भवदनुरोधेनाऽलौकिकं देहं दास्यतीत्याशयस्य प्रियापदादेव स्फुटं स्फुरणात् । प्रियत्वं तु तत्रैव “विष्णुदयिते”ति नाम्नोक्तम् । अतःकारणादिति । यतो भवती प्रिया । तथाच तदवधि लालनारूपं तदनुकूलमिदं द्वितीयं प्रार्थितं देय-मिति भावः । ननु तनुवत्स्वरूपं फलमन्यथा सिद्धं गङ्गायाऽपि सम्भवादतस्तदर्थं तत्स्तु-तिरेव कार्येत्याशङ्क्यां तन्निरासाय श्लोकशेष इत्याशयेन तमवतारयन्ति गङ्गाया इत्यादि । इदमपि “सितासिते”इति मन्त्रोत्तरार्द्ध एव सिद्धम् । अस्याऽपि मन्त्रस्य-कत्वेन “गोप्यो गावः ऋचस्तस्ये”ति श्रुत्यन्तरे तासां गोपीत्वेन पुष्टिस्थितत्वात्केव-लगङ्गाया एव माहात्म्यस्य तत्राऽस्फुटत्वाच्च । अत्र पुष्टिस्थितपदेन तदुक्तिराधिदैविक-सद्गङ्गाय । व्रजस्थकृतस्य केवलगङ्गाकीर्तनस्य श्रीभागवते अदर्शनादिति । आहु-रिति । स्वपूर्वेक्तिर्धर्मभिषुक्तसंमतिमाहुरित्यर्थः । व्याख्यानं तूचानार्थम् । इदं चाऽ-र्थदेव सिद्धम् । पुष्टिमार्गीयाणां भजनानन्दाभिलाषुकत्वेन तदुपयोगिन एव स्तुत्य-त्वात् । लोकादपि तथा निश्चयात् । योजना तु—सुरधुनी भुवि कीर्तिता, परं तत्रैव

स्तुतिं तव करोति कः कमलजासपत्नि प्रिये

यत्र त्वत्सम्यन्धात्सर्ववन्द्यगङ्गास्तुतिस्तत्र त्वत्स्तुतौ को वा समर्थ
इत्याहुः स्तुतिं तवेति । अशक्यस्तुतित्वे हेतुमाहुः कमलजासपत्नीति ।

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

अत एव पुष्टिस्थितैरित्युक्तम्, अन्येषामेतन्माहात्म्यानवगतेः । पद्यपदलापनिका तु,
पुष्टिस्थितैः निःसाधनानुग्रहमार्गनिष्ठैः सुरधुनी लोकान्तरनदी भुवि तु पुनर्न कदाऽपि
कीर्तिता तादृक्पुष्टिमार्गीयफलसाधकत्वेनेति । परं किन्तु सर्वदैव तवैव सङ्गमात्
सा तथा कीर्तिता । अतः सर्वदा तव लालना पूर्वोक्तरूपाऽस्त्विति सम्बन्धो ज्ञेयः ॥७॥

अशक्यस्तुतित्व इति । वागमोचरमाहात्म्यसत्त्वाद्यथारंसस्वरूपानन्देऽशक्य-
स्तुतित्वम् । “यतो वाच” इति श्रुतेः । तथाऽत्राऽपीति भावः । कमलजासपत्नीति
हेतुनिरूपणम् । सपत्नीत्वेन लक्ष्मीविरुद्धस्वभावत्वादित्यर्थः । अयमभिप्रायः ।
लक्ष्मीर्हि प्रमाणसिद्धन्नक्षानन्दस्वरूपा । अतः प्रमाणभूतैर्वेदादिवाक्यैर्लक्ष्मीमाहात्म्य-
निरूपणमुपपद्येताऽपि । त्वं तु पुष्टिलीलास्थत्वेन तदतीतप्रमेयानन्दरूपेति ‘यतो वाच’

श्रीगुरुप्रेतममणीता विशक्तिः ।

सङ्गमात् । तत्र गमकं, पुष्टिस्थितैस्तु कदापि नेति । केवला न कीर्तितेत्यर्थ इति
समीची भाति । तथापि सेवोपयोगिदेहसम्पादकत्वं गङ्गाया अस्ति, परं नाऽभीष्टसेवो-
पयोगिदेहसम्पादकत्वम् । तेन नाऽन्यथा सिद्धिः । यदि तथा सा स्यादभियुक्तैः साऽपि
स्तूयेत । तदभावा “यथा चरणपद्मे”त्यर्द्धनोक्तोऽर्थ उपपन्नतर इति भावः । अत्राऽपि
तनुनवत्वरूपं सप्तमैश्वर्यं स्पष्टमेव ॥ ७ ॥

नन्यस्तु गङ्गापेक्षया स्तुत्यत्वम् । सम्यन्धाधिक्यात्, न तु लक्ष्म्यपेक्षयाऽपि । तथा
सति तनुनवत्वार्थं सैव स्तोतव्या । यत्पुनस्तया सदृशतामित्यर्द्धनोक्तमतिप्रियत्वं तनु
भक्तमानापनोदकेषु गुणातीतभक्तान्तरेष्वपि । कलिनिवारकत्वधर्मस्य साधारणत्वान्न
तेनाऽनुमानं शक्यमिति मानाभावाच्चोपपन्नमित्याशङ्कायां, लक्ष्म्यपेक्षया जीवोप-
कारकत्वं गङ्गायां मुप्रसिद्धमिति । तत आधिक्ये लक्ष्म्यपेक्षयोपकाराधिक्यं
कैमुक्तिकादेव सिद्धयतीति न लक्ष्म्यास्तदर्थं स्तोतव्यत्वमित्याशयेनाऽष्टमश्लोकमव-
तारयन्ति यत्रेत्यादि । उक्तार्थसूचनायाञ्च सर्ववन्द्यपदम् । अतः परं कार्येणाऽतिप्रियत्व-
साधकोऽग्रिमग्रन्थ उक्तेऽर्थे हेतुत्वमपि भजत इत्याशनेन तमवतारयन्त्यशक्येत्यादि ।

१ ता पूर्वोक्तस्योदे ग-घ. २ स्वरूपेति घ. ३ प्रज्ञानन्दस्येति च.

हरेर्यदनुसेवया भवति सौख्यमामोक्षतः ।

सर्वत्र स्तुत्यत्वं भगवत्सम्बन्धात् । स सर्वत्र लक्ष्म्यपेक्षया न्यून एव । त्वं तु तस्या अपि सपत्नी तत्समानसौभाग्यवती । ननु लक्ष्मीस्तुतिस्तु लोके दृश्यते । तर्हि तत्साम्यं चेत्कथं स्तुतिरशक्येत्याहुः प्रिये इति । साम्यमात्रे कर्तुं शक्यत एव । अत्र तु ततोऽप्याधिकं प्रियत्वमस्तीति स्तुतिकरणमशक्यम् । ननु कथं ज्ञायते लक्ष्म्यपेक्षयाऽऽधिक्यमस्तीति, तत्र हेतुमाहुर्हरेर्यदनुसेवयेति ।

श्रीहरिरायप्रणीत दिव्यजम् ।

इति श्रुतेरशक्यस्त्येति विरुद्धस्वभावत्वात्सपत्नीति । लक्ष्म्याः स्तुत्यत्वमुपपादयन्ति सर्वत्रेति । लोके वेदे च स्तुत्यत्वं भगवत्सम्बन्धात् । तदभावे निन्द्यत्वमेव । “मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमि”ति वचनात् । सम्बन्धतारतम्येन स्तुत्यत्वतारतम्यम् । तथाच सम्बन्धस्तु लक्ष्म्या निरतिशय एव, उरसि सर्वदा निवासात् । अतः स्तुत्यत्वं तत्रोपपन्नमिति भावः । तत्समानसौभाग्यवतीति । अन्यासां भगवत्पत्नीनां लक्ष्म्यशक्त्येन तदधीनत्वम् । तव तु तत्समानसौभाग्यवत्त्वेन लक्ष्मीवत्त्वात्तन्त्र्यमिति भावः । ननु लक्ष्मीस्तुतिस्त्विति । स्वातन्त्र्येऽपि साम्यसत्त्वे लक्ष्मीस्तुतिरिव कथमेतत्स्तुतिरशक्येत्याक्षेपार्थ इत्यर्थः । प्रिय इति सम्बोधनम् । स्वातन्त्र्येण साम्येऽपि प्रियात्वेन ततोऽप्याधिक्यसत्त्वान्न लक्ष्मीदृष्टान्तेन शक्यस्तुतित्वमस्या उपपद्येतेति भावः । अत एव “श्रियं चाऽऽत्यन्तिकीं ब्रह्मन् येषां गतिरहं परे”ति दुर्वाससं प्रति प्रभुरेवैतादृशानां ततोऽपि प्रियत्वमाहेत्याधिक्यं प्रमाणंसिद्धमेव । फलतोऽप्याधिक्यं वक्तुमाहुर्हरेर्यदनुसेवयेति । हरेः सम्बन्धिनी या यदनुसेवा हरिसाहित्येन तत्रापि अनु पश्चाद्भगवत्सेवां विधाय गौणभावेन यस्याः सेवा तथा मोक्षं पुरुषोत्तमसायुज्यं मर्यादीकृत्य सालोक्यादिसुखं भवति । पुरुषोत्तमसायुज्यस्य भक्तिमार्गेण केवलभगवत्सेवासाध्यत्वात् । अत एवोक्तमाचार्यवर्यैः— “आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्ये”ति निबन्धे । तत्रापि कृष्णपदेन भक्तिप्राप्यः प्रभुरेवकारेण इतरनिरासश्चोक्तः । मोक्षप्राप्तिर्भवतीति । सालोक्यादिमोक्षप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । अत एव वैकुण्ठे लक्ष्मीसखीनां सालोक्यादिसुखं, न

इयं तव कथाऽधिका सकलगोपिकासङ्गम-
स्मरश्रमजलाणुभिः सकलगान्त्रजैः सङ्गमः ॥ ८ ॥

हरेरनु पश्चाद्यस्याः सेवया मोक्षं मर्यादीकृत्य सुखं भवति । मोक्षप्राप्तिर्भवती-
त्यर्थः । न तु ततोऽप्यधिकं भजनानन्दाख्यं सुखं भवति । तदपि भगव-
त्सहिततद्भजनेन न तु केवलायाः, केवलाया मोक्षविधातकत्वात् । अनुशब्दा-
न्मुखपतया भगवद्भजनम् । तदनुगुणत्वेन लक्ष्म्याः । कालिन्धुत्कर्पमाहुरियं
तव कथेति । इयमग्रत उच्यमाना तव कथाऽपि सर्वमुक्त्यपेक्षयाऽधिका ।
अत एवेतत्कथारसिकानां न मोक्षेच्छागन्धोऽपि । तदेवोक्तं पञ्चमस्कन्धे—
“अथ ह वा च तव महिमा मृतसमुद्रविप्रया सकृलीढया विस्मारितदृष्टभुत-

श्रीहृरिसयप्रणीत टिप्पणम् ।

लक्ष्मीवत्पुरुषोत्तमनित्यसंयोगरूपसायुज्यम्, तस्य लक्ष्मीमात्रभोग्यत्वात् । न हि
स्वभोग्यमन्येभ्यः कोऽपि दातुमीष्टे । अत एवोक्तं बालगोधे—“लोकेऽपि यत्प्रमु-
र्ध्ने तन्न यच्छति कर्हिचिदि”ति । न तु ततोऽपीति । सायुज्यादप्यधिकमित्यर्थः । हरेरि-
त्यस्य पञ्चमस्तपदस्य सम्बन्धबोधकस्य तात्पर्यमाहुस्तदपीति मोक्षमुत्तमपीत्यर्थः । केव-
लाया मोक्षविधातकत्वादिति । केवला भगवतः पुरुषोत्तमान्नेदेन स्थिता विभूतिरूपा
भजनेन धनादिसम्पत्प्रदा तस्या विपयासक्तिहेतुत्वेन वैराग्यविधातद्वारा मोक्षविधातक-
त्वमित्यर्थः । कालिन्धुत्कर्पमिति, भजनानन्दरूपफलसाधकत्वेन लक्ष्मीत उत्कर्ष-
मित्यर्थः । सर्वमुक्त्यपेक्षयेति, लक्ष्मीतत्सेवकफलरूपसायुज्यसालोक्यादिमुक्त्यपे-
क्षयेत्यर्थः । अत एवेति, यतो मुक्त्यपेक्षयैतत्कथाया आधिक्यमित्यर्थः । एत-
त्कथारसिकानामिति । मोक्षे हि न भेदेन स्थितिरिति सर्वात्मभावलभ्यरसकथा-

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विटतिः ।

अनुशब्दोक्तस्य यथान्तस्य सापेक्षत्वादवधिं बोधयितुं हरेर्यदन्वित्येवं प्रतीकं तद्व्या-
ख्यानं चेति ज्ञेयम् । तेन न दोषः । शेषं स्फुटम् । एवं लक्ष्म्यपेक्षया गङ्गापेक्षया चा-
ऽऽधिक्यं साधयित्वा तत्र हेतुमुच्यते न वदन्तीत्याशयेन तमवतारयन्ति व्याकुर्वन्ति च
कालिन्ध्यामित्यादि, इयमित्यादि च । सकलेत्यादि, इदमपि यमुनामाहात्म्ये “कलि-

सुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिन" इति । सा केत्याकाङ्क्षायामाहुः सकलगोपिकेति । सकलगोपिकासङ्गमेन स्मरसम्बन्धो यः श्रमस्तेन जनिता ये स्वेदजलाणवः सकलगान्त्रजास्तैः सङ्गमो यस्याः । एते जलाणवो न श्रमस्वेदरूपाः किन्तु विविधसङ्गमरसस्य सर्वावयवपूर्णस्यास्त्युच्छलनेन बहिरागतस्यैव बिन्दवो न तु केवलजलमात्रस्य । अत एवोक्तं सकलगान्त्रजैरिति । एभिर्विश्लेषणैः परमकाष्ठपत्रपुष्टिपुष्टिभार्गान्तरङ्गभक्तत्वं सर्वदैतद्रसपूर्णत्वमन्तरङ्गभक्तानुगुणत्वमेतल्लीलामध्यपातित्वादिकं सूचितम् । स्वस्यैतद्रसपूर्णत्वेन केवलैतद्भजनकर्तुरप्येतद्रसं ददातीति स्पष्टमेव वैलक्षण्यम् ॥ ८ ॥

श्रीहरितायप्रणीतं टिप्पणम् ।

रसिकानां तत्र तदभावात् तदिच्छागन्धोऽपीत्यर्थः । "अथ ह वावे"त्यादिना प्रमाणोपन्यासः । सा केति । कथेत्यर्थः । यस्या इति पञ्चमी पठ्ठी च व्याख्येया । पञ्चमीपक्षे—यस्याः सकाशादन्येषामेतत्सम्बन्धिनामपि तत्सङ्गमः । पठ्ठीपक्षे—श्रीयमुनायास्तत्सङ्गमः । तदाऽपि कृपया तद्रसदातृत्वमित्यर्थः । एभिर्विश्लेषणैरिति । एतत्कथायां सकलगोपिकासत्सङ्गमः, सोऽपि रसावेशजनितो येन श्रमः तेनोद्धृतं स्वेदजलं तदीया अणवोऽतिसूक्ष्मबिन्दवस्तैः सङ्गमः, एतावन्ति कथाविश्लेषणानि तैरित्यर्थः । एतादृशी एतत्कथेत्यस्यामपि परमकाष्ठेत्याद्युक्तसकलधर्मवत्त्वं सूचितमित्यभिहितमिति भावः । केवलैतद्भजनकर्तुरपीति । अनन्यभजनकर्तुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विद्वतिः ।

सलिले"ति नाम्नि प्रसिद्धम् । कैलिः सलिले यस्या इति तदर्थान् । किञ्च । "ब्रह्मविद्यासुधावहा" इति नाम्न्यपि भगवत्तत्स्तरणलीलायां प्रवहिं गण्डूषपाताद्ब्रह्मविद्यारूपभगवन्मुखसुधां बहतीत्यपि, स्फुटति । यद्यपि श्रमजलगण्डूषजलसम्बन्धो लीलासमय एव, तथापि श्रीयमुनायाः सप्तसागरान् भित्त्वा सूर्यमण्डलाद् रहद्वत्पुनःपुनरत्राश्रमनेन इदानीमपि, सोऽस्तीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अत्रापि, लीलासामयिकप्रसुश्रमजलकृणसम्बन्धसम्पादकत्वरूपमष्टमैश्वर्यं स्पष्टमेव ॥ ८ ॥

तवाष्टकमिदं मुदा पठति सूरसूते सदा*
समस्तदुरितक्षयो भवति वे मुकुन्दे रतिः ।

एवं कालिन्दीं स्तुत्वैतत्स्तोत्रपाठफलमाहुस्तवाष्टकमिति । पय-
प्यन्यकृतान्यपि स्तोत्राणि सन्ति तथापि वक्ष्यमाणं फलमेतत्स्तोत्रपाठेनैव
भवति, नाऽन्येति ज्ञापनायेदमित्युक्तम् । अन्यकृतस्तोत्रेष्वेवंविधस्वरूप-
निरूपणाभावात् । इदं तवाष्टकं यः पठति तस्य पूर्वं समस्तदुरितक्षयो
भवति । तदनन्तरं मोक्षदातर्यपि स्नेहो भवति । अत एवोक्तं, “नराणां
क्षोणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत ” इति । मुकुन्दपदाद्यद्यपि मोक्षमेव
साधारण्येन सर्वेभ्यो ददाति तथापि त्वत्स्तुतिपाठात्प्रसन्नो भक्तिमेव ददाति
न तु मोक्षमपीति भगवत्स्वभावपरावर्त्तकत्वमुक्तम् । ततः किमिति तत्राऽऽहुः ।
तया सकलसिद्धयः पूर्वोक्ताः सर्वात्मभावादयो भवन्तीति शेषः । ननु प्रति-

श्रीहरिताम्रणीत टिप्पणम् ।

वक्ष्यमाणमिति । अनुपदमेवाञ्च पदे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । समस्तेति
ब्रह्मसम्बन्धपदेकहेतुया अखिलपापक्षय एतत्स्तोत्रपाठेन बोधितः । तदनन्तरमिति ।
भक्तिप्रतिबन्धकसमस्तदुरितक्षयानन्तरमित्यर्थः । अन्यथा दुरितानामनन्तत्वेनैकदा
तदनिवृत्तौ तत्पुत्रचेरनवसरपराहतिः स्यात् । अत एवेत्यादिना प्रमाणोपन्यासपुर-
स्सरं समस्तपापभावस्य भगवद्भक्त्युत्पत्तौ हेतुता निरूपिता । यद्यपि “ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणि”ति वाक्याज्ज्ञानेनापि सर्वकर्मनिवृत्तिः । परन्तु तत्र ज्ञानसाधने
क्रेयभूयस्त्वमत्र तु पाठमात्रेणैतत्स्तोत्रस्य सा भवतीत्यनायासेन तत्साधकत्वं पाठ-
स्येति तदुत्कर्षो ज्ञेयः । प्रसन्न इति । यथा लीलासृष्टिस्थेभ्यस्त्वत्साक्षात्कारात्
त्वत्सम्बन्धेन प्रसन्नस्तथा आधुनिकेभ्यः परोक्षे त्वत्स्तुतिपाठादेव प्रसन्नो भवती-
त्यर्थः । भक्तिमेवेति निश्चयवाचकं “वा”इत्यन्यपदप्रयोगतात्पर्यं ज्ञेयम् । भगव-
त्स्वभावपरावर्त्तकत्वमिति । एतत्स्तोत्रपाठस्येत्यर्थः । अत्राज्यं भावः । भगवत्स्व-
भावः स्वामिनीभ्यो देयं फलमन्येभ्यो न प्रयच्छति । अन्यथाऽनुकम्पापात्रमुद्धवं
व्रजे न प्रेषेत् । स्वयमेव तादृग्भावं दद्यात् । एतत्स्तोत्रपाठे तु तत्कर्त्तरि
श्रीयमुनासम्बन्धावगमेन स्वामिनीभ्य इव स्वयमेव तादृग्भावं प्रयच्छतीति
तथेति भावः । ततः किमिति । ततो भगवद्भावादये किं भवतीत्यर्थः ।

* अत्र श्रीपुरुषोत्तमचरणानां व्याख्यानं विविदस्ते तत्र श्लोकान्ते निवेदितम् ।

तथा सकलसिद्धयो मुररिपुश्च सन्तुष्यति
स्वभावविजयो भवेद्वदति वल्लभः श्रीहरेः ॥ ९ ॥

श्रीयमुनाष्टकस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

चन्धके विद्यमाने सति कथमेतत्स्तोत्रमात्रादेतावद्भवतीति चेत्तत्राऽऽहुर्मुररि-
पुश्च सन्तुष्यतीति । यथा दोषरूपं तन्निरुद्धकन्यासुखप्राप्तिप्रतिबन्धकं निरा-
कृत्य ता अङ्गीकृतवानेवमेतत्पाठेनाऽपि प्रतिबन्धं निवार्य तमप्यङ्गीकरोती-
त्यपि ज्ञापनाय मुररिपुषदम् । फलान्तरमाहुः स्वभावविजयो भवेदिति ।
स्वभावस्य विजयः परावृत्तिर्भवति । सवासनेति व्युपसर्गार्थः । दुष्टस्वभा-
वोऽप्युत्तमस्वभावो भवतीत्यर्थः । नन्विदमनेकतपःसाध्यं कथमेतत्पाठमात्रा-
दिति चेत्तत्राऽऽहुर्द्वेदति वल्लभ इति । तेनाऽऽप्तवाक्यत्वेन प्रामाण्यमुक्तम् ।
नन्यतः पूर्वं केनाऽप्यनुक्तत्वाद्वयदुक्तिमात्रेण कथं प्रामाण्यमिति चेत्तत्रा-
ऽऽहुः श्रीहरेरिति । साक्षाच्छ्रीपुरुषोत्तमसम्बन्धो यतः, अहमतो वदामीत्यर्थः ।

श्रीहरिरायप्रणीतं टिप्पणम् ।

सन्तुष्यतीति । भगवत्प्रियात्वाद्यमुनायास्तत्स्तुतौ भगवत्तोषस्तत्रापि सम्यक्तोषो यथा
गोपिकासु । अतएव "प्रियो भवति सेवनाच्च हरेरिति" पूर्वश्रुतम् । चकारेण स्वामि-
न्योऽपि तुष्यन्तीत्यर्थः । लोकेऽपि स्वस्तवनापेक्षया स्वप्रियस्तवनस्याऽतितोषहेतुत्वा-
दिति भावः । फलान्तरमिति । प्रथममेकं फलं समस्तदुरितक्षयपूर्वकसकलसिद्धिसहित-
भगवद्भावप्राप्तिरूपं निरूपितमित्यर्थः । स्वभावविजय इति । "काममयोऽयं पुरुषः"
इति श्रुतेः स्वभावस्य कामभावरूपजीवस्वभावस्य परावृत्तिः सर्वात्मभावसिद्ध्या
भवतीत्यर्थः । यद्वा । स्वभावस्य सात्त्विकादिस्वभावस्य विजयः स्वाधीनीकरणं
लीलामात्रोपयोगितया प्रवर्त्तनरूपं स्वरूपतो गुणातीतत्वसिद्ध्या भवतीत्यर्थः ।
अथवा । स्वभावस्य भगवद्दर्मप्रवेशजन्यमानादिस्वभावस्य दैन्यभावसिद्ध्या परावृत्ति-
र्भवतीत्यर्थः । दुष्टस्वभाव इति । शुद्धपुष्टिमार्गविचारेण पूर्वोक्तरूपस्वभावस्य दुष्ट-
त्वमित्यर्थः । आसत्वाक्यत्वेनेति । यथादृष्टार्थवादित्वेनाऽऽप्तत्वम् । तत्राऽऽचार्यचरणे-
ष्वेव सम्भवति । लीलामृष्टिसम्बन्धित्वेन लीलास्थभक्तजनफलजननदर्शनात् । अत
एतदाप्तत्वमेतद्वेवेत्येवद्विषये स्वोक्तमेव प्रमाणमिति बोधनाय स्वनामोक्तिरिति
भावः । नन्वित्यादिना आप्तत्वसंशयमादाय पूर्वपक्षो ज्ञेयः । साक्षादित्यादिनिरूप-
णस्याऽयमभिप्रायः । हरिपदेन निःसाधनगजराजोद्धृतये तद्वैद्येन प्रादुर्भूतः पुरुषो-
त्तम उच्यते । स च पुष्टिमार्गीयप्रसुरेव । सर्वसाधनराहित्ये केवलदैर्घ्येन प्रादुर्भूत-

अत्राज्यमाशयः । साक्षात्स्वरूपसम्बन्धिनां स्वरूपं साक्षात्तत्सम्बन्धिन एव जानन्ति न त्वन्ये । श्रोकालेन्याः साक्षात्तत्सम्बन्धित्वं पूर्वं प्रकटमेवोपपादितम् । स्वातिरिक्तानां साक्षाच्छीगोकुलेशसम्बन्धाभावात्साक्षात्तत्सम्बन्धिन्याः स्वरूपाज्ञानात्तदकथनम् । स्वस्य तु साक्षात्तादृशत्वात्तत्स्वरूपज्ञानात्तत्कथनमिति नाश्रुपपत्तिः काचित् ।

इति श्रीविद्वलेश्वरविरचिता श्रीयमुनाष्टकविवृतिः सम्पूर्णा ।

श्रीहरिपायप्रणीत टिप्पणम् ।

त्वात् । अत एवाग्रे साक्षादित्युक्तम् । पुष्टिमार्गीयातिरिक्तेषु साक्षात्सम्बन्धाभावेन साक्षात्स्वरूपप्रादुर्भावाभावात् । तत्र तु पुरुषोत्तमस्य विशुद्धसत्त्वव्यूहादिव्यवधानमेव । अत एव श्रीपदम् । सौन्दर्यादिरसानुभावकधर्मप्राकट्यस्य पुष्टिमार्ग एव सम्भवात् । तादृशस्य बलभत्वेन सम्बन्धीति महुक्तौ नाऽऽप्तत्वसंशयः पुष्टिपथानुगृहीतैरस्मदीयैर्विधेय इति दिक् ।

इति श्रीमन्निजाचार्यकृपया परया युतः ।

हरिदासश्चकारेदं टिप्पणं विवृती प्रभोः ॥ १ ॥

प्रसीदन्तु निजाचार्याः स्वदासे निजवंशगे ।

प्रयच्छन्तु स्वतो भावं यमुनासहिते हरौ ॥ २ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यचरणतामरसपरागाभिष्ठापिहरिदासप्रणीत

श्रीयमुनाष्टकविवृतिटिप्पण

सम्पूर्णम् ।

श्रीपुरुषोत्तमप्रणीता विवृतिः ।

नयमश्लोकतद्विवरणं चोत्तानार्यम् । तत्रापि मुदा सदेति पदाभ्यां स्वस्या-
श्लोकोक्त्या चाऽऽनन्दस्य प्रत्यहमविच्छेदस्य स्वस्मिन्विधासस्य च प्राप्तादृश्यं श्रीस-
दाचार्यैर्दशितमिति योध्यम् ॥ ९ ॥

श्रीयमुनाष्टकविवृतिः प्रमुचरणकृपाबलेन विवृतेयम् ।

यदि ह्रस्वमतिजदोषादसदुक्तं तत् क्षमन्तां मे ॥ १ ॥

इति श्रीमत्प्रमुचरणकृपाभिष्ठापकवत्तपस्यपुरुषोत्तमविरचिता

श्रीयमुनाष्टकविवृतेर्विवृति

समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीनिम्बरीरण्यो जयति ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्भक्तनावतारश्रीमद्भक्तभाचार्यचरणप्रणीतं श्रीयमुनाष्टकम् ।

श्रीमत्प्रभुचरणविनिर्मितया टीकया
गो० श्रीद्वारिकेशचरणविरचिततट्टिप्पणेन च समलङ्कृतम् ।

मूलम्—नमामि यमुनामहं सकलसिद्धिहेतुं मुदा

गो० श्रीद्वारिकेशचरणविरचितं टिप्पणम् ।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान्करुणारसपूरितान् ।
श्रीचिद्दलेशांश्च विभून्निजेभ्यो बुद्धिदायकान् ॥ १ ॥
श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयानां भक्तिसिद्धये ।
अकारुण्यं षोडशग्रन्थान्स्वसिद्धान्तार्थयोषकान् ॥ २ ॥
तद्व्याख्यानं कृतं पूर्वं प्रभुभिश्च पृथक्कचित् ।
यमुनाष्टकप्रारम्भ्य सेवाफलमुदाहृताः ॥ ३ ॥
स्वगुरुन्मधुरानाथान् गङ्गां च स्वीयमातरम् ।
हेतुः षोडशग्रन्थानां टीकानां च मयोच्यते ॥ ४ ॥

तत्र गोस्वामिप्रभूणां कृतीनां गणना—

यमुनाष्टकसिद्धान्तमुक्तावत्योस्तथा पुनः ।
नवरत्ने प्रकाशश्च त्रयं स्वैः प्रभुभिः कृतम् ॥ १ ॥
तट्टिप्पणं तु बहुभिर्वैशीषैर्बालकैः कृतम् ।
तत्कृपावलमाश्रित्य तद्ग्रन्थान्विवृणोम्यहम् ॥ २ ॥

तत्र ग्रन्थक्रमः पूर्वमुच्यते—

यमुनाष्टकमादौ तु श्रीकृष्णास्यं हि निर्ममे ।
 मुकुन्दरतिसिद्ध्यर्थं दुरितक्षयपूर्वतः ॥ ३ ॥
 स्वभावविजयार्थं च मुरस्पारेद्य तुष्टये ।
 (जीवैस्तु नमनाधिक्यं नैव कर्तुं हि शक्यते ।)
 नमनादतिरिक्तं तु कर्तुं जीवैर्न शक्यते ॥ ४ ॥
 कृष्णस्य निरपेक्षत्वादिति स्वान्ते विचार्य हि ।
 अधिकारस्य सिद्ध्यर्थं यमुनाष्टकमुच्चरौ ॥ ५ ॥
 अग्रेऽधिकारसिद्धेस्तु कर्तव्यज्ञापनाय वै ।
 सुपुरुषार्थसङ्केपं याल्लोके न्यरूपयत् ॥ ६ ॥
 पुरुषार्थपरिज्ञाने साध्यसाधनभावतः ।
 सिद्धान्तमुक्तायल्यां तु सेवारूपं न्यदर्शयत् ॥ ७ ॥
 तत्र— सेवा च द्विविधा प्रोक्ता पाश्चाभ्यन्तरभेदतः ।
 तन्निर्वाहाय सिद्धान्तरहस्यं प्रमुक्तवान् ॥ ८ ॥
 तत्र यावत्पदार्थानां शुद्धिरुक्ता समर्पणे ।
 आन्तराणां तु शुद्ध्यर्थं नवरत्नं तथा पुनः ॥ ९ ॥
 अन्तःकरणसम्बोधं प्रकटीकृतयान्त्रयम् ।
 पाश्चाभ्यन्तरयोः शुद्धिमेवमुत्पाद्य मत्प्रभुः ॥ १० ॥
 तन्निर्वाहार्थं विवेकधर्माश्रयमरीरयत् ।
 तत्राश्रयधित्तदोषाश्च स्थिरो भवतीति हि ॥ ११ ॥
 विचार्य कृष्णाश्रयाख्यं ग्रथं सूक्ष्मं न्यरूपयत् ।
 आश्रये तु स्थिरे सिद्धे स्वकीयार्थप्रसिद्धये ॥ १२ ॥
 चतुःशृङ्गी चकाराग्निरुद्दिश्य स्वमनः प्रति ।
 ततो मार्गप्रपस्यापि बोधनार्थं कृपानिधिः ॥ १३ ॥
 पुष्टिप्रवाहमर्पादाग्रथं गदमचीकरत् ।
 एवं भक्तिप्रकरणं महाकारुणिकस्ततः ॥ १४ ॥
 दृढोक्त्य प्रगृह्यार्थमकरोद्भक्तिवर्द्धिनाम् ।
 एवं भक्तिं वर्धयित्वा जलभेदमिषेण तु ॥ १५ ॥
 भक्तानां लक्षणं ग्राह्य सर्ववादिनिरासकृत् ।
 यद्यानि च तदर्थं हि प्रोवाच निम्बिलेष्टदः ॥ १६ ॥

उक्तञ्च भक्तिवद्विन्यां त्यागो भक्तिविवर्द्धनः ।
 अतस्तस्य विवेकार्थं संन्यासे निर्णयं जगौ ॥ १७ ॥
 भावसिद्धौ भावनैव साधनं त्वपरं न हि ।
 निरोधलक्षणे भावं ब्रजस्थानामतश्चकौ ॥ १८ ॥
 इत्थं पञ्चदशग्रन्थैर्भावं संसाध्य कारणम् ।
 उद्देशप्रतिबन्धानां साधनैर्वारणैः सह ॥ १९ ॥
 फलं स कथयौश्चक्रे सेवाफलनिरूपणम् ।
 तस्याप्यतिदुरुहत्वाद्विवृतिं चाकरोद्विभुः ॥ २० ॥
 एवं षोडशभिर्ग्रन्थैः पुरुषोत्तमसेवनम् ।
 प्रतिपाद्य फलत्वेन चक्रे जीवोद्भूतिं विभुः ॥ २१ ॥
 अवतारदशायां तु उद्धृती रूपदर्शनात् ।
 इह नामात्मकैर्ग्रन्थैः स्थदासानां सदोद्भूतिः ॥ २२ ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दैवैः कर्तव्यमेव हि ।
 सेवनं श्रीब्रजेशस्य तद्ग्रन्थानां च पाठनम् ॥ २३ ॥
 इति सिद्धं तथापीह लोके जीवा बहिर्मुखाः ।
 कृता भगवदाज्ञसै र्द्वांशैर्ग्राह्यणैस्ततः ॥ २४ ॥
 तेषां साम्मुख्यसिद्ध्यर्थमर्थज्ञानमपेक्षितम् ।
 तदर्थं ग्रन्थटीकास्तु प्रभुप्रभृतिभिः कृताः ॥ २५ ॥
 तासां मतं समालोक्य सर्वकर्तृकृपावलात् ।
 मयापि क्रियते ह्येषा सुगमान्वयबोधिनी ॥ २६ ॥
 श्रीमदाचार्यचरणान्नमस्कृत्य पुनःपुनः ।
 गोपीनार्थौश्च सुखदान् सससनुयुतान्प्रभून् ॥ २७ ॥
 श्रीदामोदरसञ्ज्ञं तत्पुत्रं विट्ठलरायकम् ।
 श्रीवल्लभं गिरिधरं तत्सूनं विट्ठलेश्वरम् ॥ २८ ॥
 द्वारिकेशं गिरिधरं मथुरानाथसञ्ज्ञकम् ।
 हरिरायनरश्रेष्ठौ स्मृत्वा तट्टिप्पणीकृतौ ॥ २९ ॥
 यमुनाष्टकटीकायाष्टिप्पणं विलिङ्गाम्यहम् ।
 तत्र बुद्धिं प्रयच्छन्तु श्रीमदाचार्यवंशजाः ॥ ३० ॥

मुरारिपदपङ्कजस्फुरदमन्दरेणूत्कण्डाम् ।

श्रीमत्प्रभुचरणविरचितविवरणम् ।

विश्वोद्धारार्थमेवाऽऽविर्भूतवृन्दावनप्रियाः ।

कृपयन्तु सदा तालचरणा मयि चिट्टले ॥ १ ॥

विविधलीलोपयोगिनीं कालिंदीं स्तोतुकामाः श्रगिकुलेशे यथा जीवै-
र्नमनातिरिक्तं न कर्तुं शक्यं, तथा कालिन्यामपीत्याशयेनाऽऽदौ नम-
नमेवाऽऽहुर्नमामीति । भगवताऽष्टविवैश्वर्यं कालिन्यै दत्तमितिज्ञाप-

गो० श्रीहरिकेशचरणविरचितं टिप्पणम् ।

अथ श्रीमदाचार्यनन्दनाः श्रीयमुनाएकं व्याचिरुयासवः श्रीमदाचार्य-
श्रीयमुनाश्रीगोवर्द्धनधराणां स्वरूपैक्यस्य बोधं कुर्वन्तस्तत्कृपां प्रार्थयन्ति विश्वेति ।
विशन्ति लयसमये भगवतीति विश्वे, दैवजीवास्तेषामुद्धारो ब्रह्मसम्बन्धकारणात्,
संसारान्विमुच्य स्वस्वरूपानन्ददानम् (इति) । तदर्थमेव एवकारोत्रान्ययो-
गव्यवच्छेदकः । वृन्दावनं प्रियं येषां ते च ते आविर्भूताश्च तथोक्ताः । यद्वा ।
लीलार्थमाविर्भूतं यद्वृन्दावनं तत्प्रियं येषां ते पितृचरणा मयि चिट्टले ज्ञानशून्या-
नुग्राहके सदा कृपां कुर्वन्तु । एतेन निजाचार्यस्वरूपनिरूपणस्वरूपनिरूपण-
श्रीयमुनास्वरूपनिरूपणश्रीगोवर्द्धनधरस्वरूपनिरूपणपूर्वकं कृपाचलं सम्प्राप्य प्रथम-
श्लोकमवतारयन्ति विविधेति । अहं सर्वभवनसमर्थः ।

(यमु उपरमे । यमयति जीवान्भगवत्समीपे रमयति) अनेका वा लीलास्तासां
उपयोगिनीं समीपसम्बन्धसम्पादनकर्त्रीम् । अत एव कालिन्दीम्, कलेर्दोषस्य खण्डनक-
र्त्रीम्, श्रीयमुनां स्तोतुकामा इति स्तुतेरपि ग्रहत्वे शब्दे च ग्रहत्वं कायिकी नतिः जयज-
यशब्दोच्चारपूर्विका । इच्छाविषयत्वं तत्कृपाधीनत्वात् श्रीभिर्युक्तस्य गोकुलस्य स्वामिनि
जीवैस्तदंशत्वात्तदधीनैः गमनाभावाद्गमनाधिकार इतिन्यायेन नमनमेवादौ, अग्रे तु
नमनेन दैन्याविष्कृतौ प्रभुकृपया विशेषाधिकारे सम्पन्ने स्तुतिप्रार्थने अपि कर्तुं शक्ये
भविष्यतः । एवकारेणाग्रे करणीयायाः 'भम मनः सुखं भावये'ति 'तनुनवत्वमस्ति'-
त्यादिरूपप्रार्थनाया अस्फूर्तिः सूचिता । श्लोकसङ्ख्याकारणमाहुः भगवतेति । 'रसो वै
स' इतिश्रुत्या स्वयं रसात्मा रमणार्थमाविर्भूतः । स्वस्य रसात्मत्वसिद्धये सर्वात्मभाव-
वद्भक्ताधीनो जातः । तथा सन् सर्वलीलोपयुक्तस्वामिन्यां श्रीयमुनायां स्वस्याष्ट-
विधं पुष्टिमार्गयैमैश्वर्यं स्थापितवान् । तत्स्वरूपं श्रीहरिराया आहुः, सकलसिद्धि-
हेतुत्वम् १, भगवद्भाववर्द्धकत्वम् २, भगवत्सम्बन्धप्रतिबन्धकनिराकरणेन तदनु-

तटस्थनवकाननप्रकटमोदपुष्पाम्बुना

सुरासुरसुपूजितस्मरपितुः श्रियं विभ्रतीम् ॥ १ ॥

नायाष्टभिः श्लोकैः स्तुवन्ति । साक्षाद्भगवत्सेवोपयोगिदेहासितल्लीला-
वलोकनतद्रसानुभवसर्वात्मभावादयः सकलसिद्धयो ज्ञेयाः । अत एव
नमनं मुदेति । जलदोषात्मकसुरस्याग्नेः पदपङ्कजयोः स्फुरन्तः सेवोपयोगि-
देहादिसम्पादनोन्मुखा ये रेणवोऽभ्यन्दा ब्रजसुन्दरीवृन्दचरणरेणुसाहि-

गो० श्रीद्वारिकेशचरणविरचितं विष्णुमम् ।

भवयोग्यताहेतुशुद्धिसम्पादकरूपं भुवनपावनीत्वम् ३, भगवत्समानधर्मवत्त्वेभ्यना-
यासेन तत्सम्बन्धसम्पादकत्वम् ४, भगवत्प्रियकलिनिवारकत्वम् ५, भगवदीयो-
त्कर्षाधायकत्वम् ६, भगवत्प्रियत्वसम्पादकत्वम् ७, तनुनवत्वसम्पादकत्वम् ८,
सकलः कलासहितः पुरुषोत्तमः तस्य सिद्धिः वक्ष्यत्वेनाप्राप्तिः । इदं च लीलासृष्टि-
स्थेभ्येव ज्ञेयमिति सकलेति । विवृण्वन्ति साक्षादिति । आचरणानच्छावावलोकम्,
तद्रसानुभवसर्वात्मभावादयः सकलसिद्धयो ज्ञेयाः । अत एव नमनं, आचरणान-
च्छावन्नभगवत्सेवनयोग्यदेहप्राप्तिरूपा १, तादृशस्य लीलादर्शनरूपा २, तस्यैव
रसस्य त्वेन्द्रियविषयीभूतकरणरूपा ३, सर्वत्र भगवद्भावरूपा ४, आदिपदेन भग-
वदविष्टदेहाप्तिः ५, परावृत्तचक्षुषान्तराविर्भूतलीलावलोकनसिद्धिः ६, भावात्मक-
स्वरूपेण तदात्मकतद्रसानुभवः ७, विरहसामयिकसर्वात्मभावसिद्धिः ८, इति श्रीहरि-
रायाः । अत इति, यतोऽप्रविधैर्गर्ववत्सकलसिद्धिहेतुभूतधीयमुनायाः माकट्यमलम्ब-
लामः । अतो नमनं मुदा हर्षेण । सुरारिपदपङ्कजेति विवृण्वन्ति जलेति ।
जले दोषो मुर एव । मुरदैत्यसम्बन्धादेव शोडशसहस्रनायिकानां भगवत्प्राप्तौ प्रति-
बन्धकम् । मुरनाशे तु भगवत्प्राप्तिरनायासेन । तत्सम्बन्धादेव जलं भगवत्प्राप्तौ
प्रतिबन्धकं भवति । अत्र तु तच्चाशकस्य भगवतः पदपङ्कजसम्बन्धिनः सेवायोग्य-
देहकरणतत्पराः धीरेणवोऽधिकाः सन्ति । तेन मूलेऽपि लीलोपयोगिनीत्वं सूचि-
तम् । जलाधिक्ये तु त्रीडायां निमज्जनमयं मकरादिमयमपि भवेत् । अत एव
दशमस्कन्धीयपञ्चदशाध्याये अगाधतोयहृदिनीत्युक्तिः । तटस्थेति मूले तीरस्थानां
नवानां वनानां प्रकटो यो मोदः गन्धः पुष्पाणि च तत्सहितेन जलेन । स्मारकत्वं
जलस्य भ्रमरगीते 'सरिच्छैलवनादेशो गावो वेणुरवा इमे । पुनः पुनः स्मारयन्ति
तन्दगोपसुतं वत' । मोदः सत्त्वरूपः, पुष्पाणि रजोरूपाणि, काननानि वमोरूपाणि ।

कलिन्दगिरिमस्तके पतदमन्दपूरोज्ज्वला

त्येनाऽनल्पास्त उत्कटा जलापेक्षयाऽधिका यत्र । एतेन दोषभयं भगव-
त्प्राप्तिविलम्बश्चाऽपास्तः । अग्रे स्पष्टम् । जलदर्शनस्य भगवत्स्मारकत्वं
भावजनकत्वं च ज्ञापयितुं स्मरपितृपदम् ॥ १ ॥

आविर्भावप्रकारमाहुः कलिन्देति । रविमण्डलादतिदूरान्निरिमस्तके
पाते फेनेन प्रवाहजलेन चोज्ज्वला । उच्चनीचशैलारोहावरोहौ विलासगति-
रूपौ । तत्रोल्लसन्तः शोभां प्राप्नुवन्तः, प्रवाहवेगेनोच्चैः क्षिप्ता, अत एव प्रकटाः
सर्वेषां दृष्ट्यास्तैस्तादृशैस्तथा । उच्चतः पाते शोभामुक्त्वा ततो विपमभू-

गो० श्रीद्वारकेशवरणविरचितं टिप्पणम् ।

तमोरूपमासुरभावः । रजःसत्त्वरूपं सुरभीति वृक्षाः पुष्पाणि हरिसमीपे अन्यद्वारा
गच्छन्ति, मोदः स्वतः । श्रीकृष्णो घनीभूतरसः । भक्तानां दर्शनास्तितापः सूर्यः ।
तत आवीर्भूतरसात्मा श्रीयमुना प्रादुर्भव । दार्ष्टान्तिके तु दैन्यभावमानभाववतीभिः
सुतरां पूजितस्य, स्मरणं स्मरः, तज्जनकस्य शोभां पोष्यन्तीति वा । एतेनेति रेणुषु
जलदोषनिवारकभगवत्सम्यन्धकथनेन, एतद्द्वयं दूरीकृतम् । स्फुरत्पदेन स्रचितसेवा-
योग्यदेहसम्पादनोन्मुखत्वेन च, । जलेति, जलस्वरूपं तु द्वितीयश्लोकविवरेण श्रीहरि-
रायैरुक्तम् । तथा हि, द्रवीभूतरसात्मपा सर्वाङ्गीणश्रमाम्बुभिः, नारायणस्य हृदया-
च्छुद्धसत्त्वस्वरूपतः, प्रादुरासीन्मूलरूपं पुष्टिलीलाप्रसिद्धये । एतादृशजलस्य दर्शने तल्ली-
लास्मरण भावजननं च युक्तमेव । विशेषणत्रययुक्तां यमुनामहं मुदा नमामोतिसम्ब-
न्धः । अस्मिञ्छ्लोके सकलसिद्धिहेतुत्वं प्रथममैश्वर्यं दर्शितम् ॥१॥

अग्रिमवतारयन्ति । * आविर्भावेति । कृष्णवतारे यथा भगवत अलौ-
किकप्रकारेणाविर्भावः, तथा श्रीयमुनाया अपि । भगवान् वसुदेवगृहेऽवतीर्य
नन्दगृहे समागत्य सर्वभक्तसंवलितो भूतः, तथा श्रीयमुनापि सूर्यमण्डलव-
र्तिनारायणहृदयानन्दमयादाविर्भूय कलिन्दोपरि पतिता कलिन्दनन्दना जाता,
तेनात्रापि पितृद्वयम्, ततो ब्रज आगत्य भक्तसंवलिता जाता । तत्रेति विलासेन
गमने । तैरिति गण्डशैलैः । तादृशैरिति जलेन प्रक्षिप्तैः । अत्रायमाश्रयः,
जलं यदा उच्चैः पतति तदा फेनाकारमाशुगामि च भवति । यत्रोच्चैः पतति तत्र
हृदो भवति । तत एव पर्वतच्युताः स्थूलोपलाय तिष्ठन्ति । तदुपरि जलप्रवाहे
सति या शोभा सैव विलासगतिः । तथेति उच्चता । विपमेति, वैपम्यं च

† पद्मपुराणे हिमाचलशिखरे सञ्जितः कलिन्द इति सञ्ज्ञा ।

विलासगमनोल्लसत्प्रकटगण्डशैलोन्नता ।

सधोपगतिदन्तुरा समधिरूढदोलोत्तमा

मुकुन्दरतिवर्दिनी जयति पद्मवन्धोः सुता ॥ २ ॥

भुवं भुवनपावनीमधिगतामनेकस्वनैः ।

मिगतिशोभामाहुः सधोपेति । दन्तुरशब्देन विविधविकारघस्त्वमुच्यते । 'विपुलपुलकभरदन्तुरितम्' 'केतकीदन्तुरिताश' इत्यादिजयदेवोक्तिरपि । ब्रजजनगोष्ठ्यन्दादिविविधगतिभिस्तादृशीव । घोषः शब्दो ब्रजो वा । अनतिस्थूलशिलासु गतिशोभया असमधिरूढेव समधिरूढदोलोत्तमा । ततो भूमावागत्य मुकुन्दरतिवर्दिनी जाता । यतो रसाकरसत्त्वस्य सुता । अतः स्वयमपि रसात्मिकेति भावः ॥ २ ॥

* ततो भुव्यागताया धर्मानाहुर्भुवमिति । प्रयोजनम्-भुवनपावनीमिति ।

गो० श्रीद्वारिकेशचरणविरचितं टिप्पणम् ।

पर्वतसामीप्यात् । जयतीति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तनमैश्वर्यं, मुकुन्दरतिवर्द्धनं वीर्यं, समधिरूढदोलोत्तमा इतिश्रीः, सधोपगतिदन्तुरेति यशः, 'प्रकटगण्डशैलोन्नता' विलासगमनोल्लसदिति हानं, अमन्दयूरोज्ज्वलेति वैराग्यं । घोष इति शब्दपक्षे । शब्दसहिता या गतिस्तया विविधभाववती प्रियाभिमुखं गच्छन्ती गायन्तीव । ब्रजपक्षे घोषेण सहिताः सधोपाः । ब्रजं विहायान्यत्र कदापि न गच्छन्ति, ते तथोक्ताः ब्रजजनाः, गोविन्दश्च, तेषां रोषसि क्रीडार्थं पर्वतनेन विविधभाववती । समधिरूढेति, समधिरूढा दोलोत्तमा यया सा । सूक्ष्मशिलामु गमनशोभया दोलायामारूढा इति लक्ष्यते । यद्वा, असमधीतिपदच्छेदः । अत्रायमाश्रयः । तत इति पर्वतसामीप्यात् । साधारणपृथिव्यामगत्य मुकुं मोक्षं ददातीतिमुकुन्दस्तस्य रमणस्य वर्दिनी जाता । यत इति रसात्मकं कमलं तत्सखा सूर्यः, तस्य पुत्रीति हेतुमर्थं विशेषणम् । मूले जयतीति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । अयमेव सर्वोत्कर्षः यन्मोक्षदातुः रतिवर्दिनीयम् । अन्य-यस्तु, या पूर्वं कलिन्दगिरिमरुतकेऽपस्तत् । सा पञ्चभिविशेषणैर्युक्ता पद्मवन्धोः सुता जयति । अस्मिन्पद्ये भाववर्द्धकत्वं द्वितीयमैश्वर्यं दर्शितम् । पूर्वश्लोके तु सकलसिद्धिहेतुत्वं स्फुटमेव ॥ २ ॥

अग्रिमवक्तारयन्ति ततो भुवीति, धर्मानिति । भगवान् रमणार्थमवतीर्णस्त-
देयमपि तदुपयोगिन्यवतीर्णा । तत्र च शृङ्गाराविर्भावादयः अपेक्षिता धर्माः, तान्,
प्रयोजनमितीति । श्रीयमुनाया भूमावागमनस्य प्रयोजनं भुवनस्य दैवीजीवशरी-

* " ततो भुवमिति " पठः श्रीपुण्योत्तमचरणानां इत्याश्रयस्ये वर्तते ।

प्रियाभिरिव सेवितां शुक्रमयूरहंसादिभिः ।

तरङ्गमुजकङ्कणप्रकटमुक्तिकावालुका-

नितम्बतटसुन्दरीं नमत कृष्णतुर्यप्रियाम् ॥ ३ ॥

अनन्तगुणभूषिते शिवविरञ्चिदेवस्तुते

अनेकस्वनैरिति शुकादिविशेषणम् । एतेन विभावादिसामग्र्युक्ता । यत्र यथोचितं तत्र तथा कुर्वन्तीति प्रियापदम् । तीरस्य चाकचकययत्सिकता-
कृतशोभां तत्स्वरूपमप्याहुस्तरङ्गेति । यद्वा तरङ्गास्तीरभागस्य प्रसृता भवन्ति तदा तीरसिकता मुक्तावद्भासन्ते । ता न सिकताः । लोकप्रतीतिः परं तथा । किन्तु तरङ्गा एव भुजास्तत्र यानि कङ्कणानि तत्र प्रकटा या मुक्तिका मुक्ताफलानि तान्येव चालुकावत्प्रतीयमानानि तद्युक्तो यो नितम्ब एवोच्चदेशात्मकतटस्तेन तादृशोम् । भगंवति स्नेहातिशयो विशेषणेनोक्तः ॥ ३ ॥

भगवत्समानधर्मत्वं ज्ञापयितुं तथा विशेषणैराहुरनन्तेति । प्रभौ

यो० श्रीहरिकेशचरणविरचितं टिप्पणम् ।

रस्य दुरितक्षयपूर्वकं भगवद्भावदानेन पावनकर्त्रीत्वं स्नेहातिशय इति । (श्रीपुरुषो-
त्तमास्तु पाविनीमिति पेटुः) । * अप्राकृताखिलभूषणभूषितकथनेनाप्राकृताखिलभूषण-
भूषितेन भगवता स्नेहातिशयो युक्त एव । समानशीलव्यसनेषु सख्यमिति निय-
मात् । भगवतोऽप्राकृतभूषणभूषितत्वम् । 'उदामकाञ्ची' त्यत्र स्फुटतरमस्ति । मूले
कृष्णतुर्व्यप्रियामिति । व्रजे भगवद्भोग्याश्चतस्रः स्वामिन्यो मुख्याः । श्रीराधिकायूथ-
स्थास्तामस्यः । श्रीचन्द्रावलीयूथस्था राजस्यः । कुमारिकायूथस्थाः सात्विक्याः ।
श्रीयमुनायूथस्था गुणातीताः तुर्याः । ताम्र इयं तुर्यातिस्तथाकथनमिति । "कालि-
न्दीतिसमाख्याता वसामि यमुनाजले" इति वाक्येनास्याः कालिन्दीभिन्नत्वेऽपि
प्रियात्वमुपपन्नम् । शुको वाचिकीसेवां करोति । मयूरः कायिकीं, हंसो मानसीं,
आदिपदेन पारावतकोकिलसारसचक्रवाकेदातृहादयो गृहीताः । अन्ययस्तु, भुवन-
पाविनीं, भुवमाधिगतां, प्रियाभिरिव स्थितैः अनेकस्वनैः शुक्रमयूरहंसादिभिः सेवितां,
तरङ्गमुजकङ्कणप्रकटमुक्तिकावालुकानितम्बतटसुन्दरीम्, कृष्णतुर्यप्रियाम्, यूयं नमत,
इति दैवीजीवान्प्रति विधिः । अत्र भगवत्सम्बन्धप्रतिबन्धकनिराकरणेन तदनुभव-
योग्यताहेतुशुद्धिसम्पादकरूपं भुवनपावनीत्वं तृतीयमर्थं दर्शितम् ॥ ३ ॥

अग्रिमवतारयन्ति भगवत्समानधर्मत्वमिति । यथा भगवानैश्वर्यादिभिः

* वज्रादीनां मुखादित्वं इति वंशे स्पष्टपादितम् ।

घनाघननिभे सदा ध्रुवपराशराभीष्टदे ।

ससम्पन्नानि विशेषणानि । तत्प्रियायां सम्बुद्धिरूपाणि । घनाघनशब्दो निपातरूपो घनसमुदायं वदति । श्यामे । तादृशीति वा । ध्रुवादेस्तत्तीर

गो० श्रीहारिकेशचरणविरचितं टिप्पणम् ।

पङ्क्तिगुणैः सहितः स्वयं धर्मी, तथेयमपीति सप्तभिर्विशेषणैः स्तुवन्ति । मूले अनन्तेति । अत्र पक्षद्वयमाहुः प्रभो ससम्पन्नानि विशेषणानि श्रीयमुनायां सम्बुद्ध्यन्तानि । सम्बुद्धिरूपाणीति । आद्ये पक्षे अनन्ता अपारा येऽलौकिका गुणास्तैर्भूषितेऽलङ्कृते । द्वितीये अनन्तस्य भगवतो भक्तमनोरथपूरकादयो गुणास्तैर्भूषिते । एतेन विशेषणेन 'गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते' इति वाक्यानुष्ठानां पूज्यत्वात्, 'ईश्वरः पूज्यते लोकैर्मूर्धैरपि यदा कदा । निरुपाधिकमर्थं वर्णयन्ति मनीषिणः' इति वाक्योक्तमैश्वर्यं निरूपितम् । शिवविरञ्चिदेवस्तुते इतिविशेषणेन 'वीर्यं देवेषु तत्रापि स्त्रीषु तत्रापि कामतः । साभिध्ये पुरुषाणां च मूर्छा तेन ततो महत्' इत्यत्रोक्तं वीर्यमुभयत्र निरूपितम् । घनाघनेति विशेषणेन उभयत्रापि स्वरूपसौन्दर्यं सर्वविस्मरकं विश्वजीवनत्वादिकं च निरूपितम् । तेन 'यशो यदि विमूढानां प्रत्यक्षासक्तिवारणात् । स्वधर्मं योजयेत्तेषु तदा भवति नान्यथा' इत्यत्रोक्तं यशो निरूपितम् । ध्रुवपराशराभीष्टदे अनेन स्वसेवकानामभीष्टदानेन 'श्रियो हि परमाकाष्ठासेवकास्तादृशा यदी'तिपद्योक्ता श्रीनिरूपितोभयत्र । विशुद्धा मथुरेति मथुराया विशुद्धत्वं तु 'मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः' इति भगवत्सान्निध्यात् । तत्रापि श्रीयमुनातटसत्त्वेन लीलास्थानत्वम् । तेन 'ज्ञानोत्कर्षस्तदैव स्यात्स्वभावविजयो यदी'त्यत्रोक्तं ज्ञानं निरूपितम् । सकलेतीतिविशेषणेन गोपाथ गोप्यथ सततं गृहादिकं त्यक्त्वा एतत्तट एव तिष्ठन्ति, पूर्वं तत्रैवानन्दस्यानुभूतत्वात् । यद्वा, सकलगोपगोपीभिर्नित्यैर्वृता—आवृता । यद्वा, सकलगोपगोपीभिर्वृता भगवतो याचिता सम्भक्ता वा । सा च भक्तानां सर्वात्मभावदानेन मानादिदोषनिवारकत्वेन च प्रभोः प्रीतिवद्विनी, तेन 'हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनात्' । 'उत्कर्षथापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि' इत्यत्रोक्तं वैराग्यं निरूपितम् । एवं पङ्क्तिविशेषणैर्धर्मान्निरूप्य धर्मि-स्वरूपं निरूपयन्ति कृपाजलधिसंश्रितेति । यद्यपि भगवतः सर्वे धर्मा नित्याः, तथापि कार्ये प्रकटा भवन्ति । करुणा तु नित्यमेव प्रकटा । तेन तज्जलधिरूपो भगवान् । अस्मिन् सम्यङ्मुख्यस्वामिनीवत् श्रिता मिलिता तेन, पङ्क्तौश्रय्ययुक्तभगवति

हरिप्रियकलिन्दया मनसि मे सदा स्धीयताम् ॥ ५ ॥

नमोऽस्तु यमुने सदा तव चरित्रमत्यद्भुतं

न जातु यमयातना भवति ते पयःपानतः ।

काकूक्तिः । यदीयात् कमलजेयात् । तत्र हेतुमाहुर्नयस्मात्सः भगवत्पत्नी-
त्वात्सपत्नी भवति । तत्रापि भवती प्रियेति—इवेति । भक्तानुगुणत्वमाहु-
र्हरिप्रियाणां कलिं (दोषं) द्यति खण्डयति ॥ ५ ॥

एतादृश्यां त्वयि नमनातिरिक्तं न चक्षुं शक्यमित्याशयेनाऽऽहुर्न-

गो० धीद्वारकं चरणविरचितं लिप्यणम् ।

गुणवत्यास्तवानवरतस्थितौ मनसो भावाधिष्ठानत्वाद्भावस्यापि तथात्वं भविष्यति ।
तस्मिंस्तथा सति चैकादशस्कन्धीयद्वादशाध्यायोक्तरीत्या गोपिकावल्लीलाप्रवेशः
सुकरः । मूलान्वयस्तु, हे प्रिये ! यया समागमनतश्चरणपद्मजा मुररिपोः प्रियं
भावुका अभवत्, सेवतां सकलसिद्धिदा च अभवत्, तथा सदृशतामियान् कमलजा
यत्सपत्नी, अस्तीति शेषः । एतादृश्या हरिप्रियकलिन्दया मे मनसि सदा स्धीय-
ताम् । अस्मिन्पद्ये भगवत्प्रियकलिनिवारकत्वं पञ्चमं ऐश्वर्यमुक्तम् ॥ ५ ॥

एवमुत्कर्षवर्णनस्य सर्वेश्वरप्रियाज्ञाननिरूपणद्वारा अशक्यत्वं निरूप्य भगवदी-
योत्कर्षसम्पादनकड्याः स्तुतेरशक्यत्वं निरूपयन्तोऽग्रिममवतारयन्ति एतादृश्यामिति ।

भगवत्प्रियकलिनिवारणकड्यां नमनातिरिक्तं सेवनादिकं कर्तुं सुतराम-
शक्यम् । परं नमनमपि दुर्लभमतः प्रार्थनमित्यत आहुः त्वयीति । मूले अत्यद्भुत-
मिति । अत्रैवं ज्ञेयम्, भगवांस्त्वद्भुतकर्मा, प्रमेयचलेन असाधनं यत्कामादिकं तत्सा-
धनमिव कृत्वा स्वीयानुद्वरति । तदुक्तं सप्तमस्कन्धे, 'गोप्यः कामादि'त्यादिना । त्वं तु
अत्यद्भुतचरित्रवती । अद्भुतत्वमेवाग्रे उपपादितम् । यत्सर्वान्जीवान् भावरहितान् साधनैः
कामादिरहितान् जिहोषस्थपरायणान् अनन्तिमजन्मसंभूतान् त्वद्रूपज्ञानेन सुतरां शून्या-
नपि पिपासाहेतुकपयःपानेनैव भगवत्प्रियान्करोषि । न भावमप्यपेक्षसे । एतदेवाहुः न
जात्विति । जातु कदाचिदपि यमयातना न भवति । यद्यपि भगवन्नामतो यमया-
तनाऽभावो भवति, तथापि गुरुषु मन्तुषु सत्सु भवत्यपि । प्रकृते तु मन्तुषु सत्स्वपि
नेति महद्बैलक्ष्ण्यम् । अत्र लौकिकीमुपपत्तिमाहुः यमोऽपीति । अत्रैवं ज्ञेयम्, यम-

यमोऽपि भगिनीसुतान्कथमु हन्ति दुष्टानपि
प्रियो भवति सेवनात्तव हरेर्यथा गोपिकाः ॥ ६ ॥

ममाऽस्तु तव सन्निधौ तनुवत्वमेतावता

मोऽस्त्विति । त्वयि नमनमपि दुर्लभमतः प्रार्थ्यते अस्त्विति । अद्भुतत्व-
मेवाग्रे उपपादितम् ॥ ६ ॥

अतः परं श्रीगोड्डुछनापचरणानां विवृतिः ।

आवश्यकदैहिकधर्मेऽपि त्वत्सम्यग्ने शुक्त्यधिकभक्तिप्राप्तिर्यत्र, तत्र

गो० श्रीद्वारिकेशचरणविरचितं टिप्पणम् ।

कौर्यमिया जनानवता दिवाकरेण तत्तापनाशनायेयं प्रकटीकृताऽतस्तथा । जीवाश्च ये
तत्पयःपानं कुर्वन्ति, तेषामेतत्सुतत्वं भवति । तथा च, यमोपि स्वातुजाया मानिनी-
यायाः सुतान्कथं हन्ति ? तद्विद्वां वक्तिनुमपि नेष्टेऽव उक्तम् उ इति । यद्यपि ते
दुष्टास्तथापि सः तु स्नेहवशात् स्वस्यापवादभयादतिशुद्धत्वाच्च तेषां नैवापकारं करोति ।
प्रत्युतोपकारमेव करोतीति भावः । एवं चरित्रस्य केवलविपासाहेतुकपयःपानेन
यमयावताऽभावसम्पादनद्वाराऽत्यद्भुतत्वमुक्त्वाऽप्युत्कृष्टफलस्य श्रीगोपीजनवल्लभाधि-
यत्वस्य प्रापकत्वेन तस्य तथात्वमाहुः प्रिय इति मूले । श्रीकृष्णहार्दविदस्त्व सेव-
नाच्चेतसस्त्यपि प्रवणात्तस्मर्त्तुणां सकलदुःखहर्षुः प्रीतिविषयो भवति । एतदेव
दधान्तेन विशदयन्ति यथेति । फलप्रकरणीयद्वितीयाध्याये 'यथान्ताहंते यमौ सर्व-
लीलानुकरणं कृतवन्त्यो ब्रजवरवधोप्येतत्पुलिनमागत्य भगवद्भावनया गानं कुर्वन्त्यः
श्रुत्य इव मनोरथान्तं लेभिरे' यथा च, व्रतचर्यायामेतत्सेवनं कुर्वन्त्यो 'मयेमा रंस्य-
थे'त्यादिरूपं फलं प्रापुस्तथाऽयमपि भवति । चतुर्विधा अपि गोप्यो यथा प्रीतिमुख-
भाजो जातास्तथाऽयमपीति ज्ञापनाय बहुवचनम् । दृश्यते हि लोकेपि देहिनां ज्ञान-
कर्मभक्तिभ्यो भगवति प्रीतिः, त्वत्सेवनाच्च निर्दोषपूर्णगुणविग्रहस्य सच्चिदानन्दस्य
सदोपेष्ट जीवेषु प्रीतिरतस्त्व चरित्रस्यात्यद्भुतत्वे किमु वाच्यम् । एवं चास्मिन्पद्ये
भगवदीयोत्कर्षाधायकत्वं पद्यमैश्वर्यं निरूपितम् । पदयोजना तु हे यमुने ! तुभ्यं
नमोस्तु, यच्च चरित्रमत्यद्भुतम्, किं तव, ते पयःपानतो जातु यमयावता न भवति,
यमोपि दुष्टानपि भगिनीसुतान्कथमु हन्ति ! तव सेवनाद्गोपिका यथा तथा हरेः
प्रियो भवति ॥ ६ ॥

एवं भगवदीयानां सेवतां गोपिकावद् भगवत्प्रियत्वरूपस्योत्कर्षस्य सम्पा-

स्तुतिं तव करोति कः कमलजासपत्निप्रिये

यत्र त्वत्सम्बन्धात्सर्ववन्द्यगङ्गास्तुतिस्तत्र त्वत्सुतौ को वा समर्थ
हेपाहुः स्तुतिं तवेति । अशक्यस्तुतित्वे हेतुमाहुः कमलजासपत्नीति ।
सर्वत्र स्तुत्यत्वं भगवत्सम्बन्धात् । स सर्वत्र लक्ष्म्यपेक्षया न्यून एव । त्वं
तु तस्या अपि सपत्नी तत्समानसौभाग्यवती । ननु लक्ष्मीस्तुतिस्तु लोके

गो० श्रीहार्दिकेशचरणविरचितं टिप्पणम् ।

तेन तदानन्दविद्वत्त्वं तदिच्छयैवेति भासतेऽन्यथा बाहुमनोजोचरत्वमनुपपन्नं स्यात् ।
एवं च पुष्टिस्थानां त्विच्छयैव सर्वलीलाविशिष्टस्वरूपज्ञानं भगवान्नुदि निधत्त इति
ते श्रीयमुनायाः सर्वाङ्गीणभक्तकमलजायाः स्वरूपं जानन्ति । इतरेषां तु 'द्वापरादौ
पुगे भूत्वा कलया मानुषादिष्वित्यादिप्रभुदत्ताङ्गाकरद्रादिकलाभिर्भङ्गणादिभिर्भ्रा-
न्तत्वाच्च तेषां भगवत्स्वरूपज्ञानम्, कुतः श्रीयमुनापर्यन्तमिति ते स्तुतिं केवलगङ्गाया
इति मन्यन्तेऽर्थादृक्त्वात् । पुष्टिस्थास्तु पुराणादौ वा स्तुतिः केवला वा दृश्यते
सापि त्वत्सम्बन्धादेवेति यथायथं स्वरूपज्ञानात् स्तुवन्ति । एतेषामेतन्मा-
हात्म्यावगतेरित्येतदभिप्रेत्य भगवदित्यारभ्य पुष्टिस्थितैरित्यन्तमुक्तमिति । मूलान्य-
यस्तु, भौ मुकुन्दप्रिये ? तव सन्निधौ मम तनुवत्त्वमस्तु, एतावता सुररिपौ रति-
वृद्धिमतमा नास्तीति शेषः, यत् एवं, अतस्तव लालनाऽस्तु, सुरधुनी पुष्टिस्थितैः
त्यस्तद्गमात्परं कीर्तिता, न तु कदापि त्वग्रहितापीति शेषः । एवं चास्मिन्पद्ये भग-
वति रतेरवृद्धिमतकथनेन भगवत्प्रियत्वसम्पादकत्वसम्पन्नमर्थं शोदितम् ॥ ७ ॥

एवं भगवत्प्रियत्वसम्पादिकायाः स्तुतेरशक्यत्वं निरूप्य पूर्वश्लोके शार्थितस्य
तनुवत्त्वस्य प्रकारं तत्सम्पादिकात्वमशक्यसमुत्पत्तये हेतुं च वदन्तः कैमुतिक-
न्यायेनाऽग्रिममयत्तरयन्ति यत्रेति ।

लीलासृष्टौ सर्ववन्द्यविविधजीवस्तुत्यगङ्गायाः स्तुतिः उत्कर्षवर्णनं त्वत्सम्बन्धा-
त्तत्र त्वदुत्कर्षकथने को वा समर्थः ? हेतुं स्फुटयन्तोऽन्वितारयन्ति अशक्येति ।
सर्वत्रेति, लोके वेदे च स्ववनीयत्वं पुरुषोत्तमसंयोगादेव । 'तेजः श्रीः कीर्तिरभ्यं
हीस्त्वागः सौमगं भगः, वीर्यं तितित्वा विज्ञानं यत्र यत्र स भेऽश्रक इति, 'यद्यदि-
भूतिमदि'तिवाक्येन च निमित्तम् । स पुरुषोत्तमसम्बन्धः सर्वत्र आत्रक्ष्यावरदिषु
लक्ष्म्यपेक्षया अल्पः, तस्यास्तद्व्यसि स्थितत्वात् । न हीतरस्त्व क्षणमपि स्थाप्य-
तेज एव सर्वेषां लक्ष्मीनो न्यूनतां स्फुटीकृत्य श्रीयमुनायास्तव आधिक्यं स्फुट-
यन्ति त्वन्तिवति । लक्ष्म्या एकपतिकेति तत्सद्वत्सौभाग्ययुता । वजे चतस्रः
स्वामिन्यस्ता वज्रलीलायामेव सर्वमुखासुभवं कुर्वन्ति । अन्यत्र लीलायां तु तासां

इयं तव कथाऽधिका सकलगोपिकासङ्गम-

रियं तव कथेति । इयमग्रत उच्यमाना तव कथाऽपि सर्वमुक्त्वपेक्षयाऽधिका । अत एवैतत्कथारसिकानां न मोक्षेच्छागन्धोऽपि । तदेवोक्तं पञ्चमस्कन्धे—
“अथ ह वा य तव महिमा मृतसमुद्रविपुषा संकृष्टीदया विस्मारितदृष्टश्रुत-
सुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिनः” इति । सा केत्याकाङ्क्षायामाहुः
सकलगोपिकेति । सकलगोपिकासङ्गमेन स्मरसम्बन्धी यः श्रमस्तेन जनिता
ये स्वेदजलाणवः सकलग्रात्रजास्तैः सङ्गमो यस्याः । एतेन जलाणवो न श्रम-
स्वेदरूपाः किन्तु विविधसङ्गमरसस्य सर्वावयवपूर्णस्याऽप्युच्छलनेन बहि-

त्कर्षमिति । कलिन्दस्येयं कालिन्दी, अस्या उदधिकं कर्षणं तनुनवत्वसम्पादनेन
लीलासृष्टिप्रवेशनम् । कथाप्रसेनाहुः इयमग्रत इति । सर्वेति सालोक्यादितदपे-
क्षया अधिका उत्कृष्टा । वैकुण्ठस्थितस्य भगवत एकस्मिन्बद्धस्थलरूपगात्रस्थिता-
यास्तस्याः कथायाः सकलाङ्गसम्बन्धिन्याः श्रीयमुनायाः कथा अधिका, अतस्तत्
एतत्कथारसनिभानां न सालोक्यादिमुक्तीच्छालेशोऽपि । तदेवेति कथारसपूर्णा-
नामन्यविस्मरणमेव । वृत्रपीडितदेवताभिर्नवमाध्याये पप्रस्कन्धस्य कृष्णस्तुता-
युक्तम् । एवं रसिकानामितरविस्मृतिं प्रामाण्यं श्रीयमुनायाः कथां विशदयितुमव-
तारयन्ति सा केतीति । कलाभिः सहितः सकलः पुरुषोत्तमस्तस्य गोपिकाभिः
सम्यग्गमनं, तदुक्तं ताभिर्युताः सकलाश्चतुर्विधा अपि गोपिका तासां यः सङ्गमः
तदेतुको यः स्मरः कामः तज्जन्यो यः श्रमस्तेन करणभूतेन जनिता दृग्वोचरीकृता ये
प्रस्वेदपयःकणाः, सकलवन्द्यवास्तैः सङ्गमो विविधभावभरेण, गमनं गमः । एतर्धे-
कविधानमितिकः । सम्यक्प्राप्तिर्लीलासृष्टौ यस्याः श्रीयमुनायाः । यद्वा, यस्या इति
पञ्चमी । यस्याः सफाशात्सङ्गमोन्वेषामेतत्सम्बन्धिनां तनुनवत्वे सम्पक्वे भवतीति
श्रीयमुनाया आमघटस्य बहिसङ्गमेन पक्त्वमिव सकलगोपिकासङ्गमस्मरभ्रमजलाशु-
सङ्गमेनैव तनुनवत्वं सम्पादावरणानाच्छब्दभगवल्लीलासृष्टौ निजानां तदनुभ-
वकरणसामर्थ्यसम्पादनमिति महदाधिक्यम् । ननु विन्दवश्चेत् सङ्गमजास्तर्हि तत्सङ्ग-
मेन कथं तनुनवत्वं सेतस्यतीत्याशङ्क्य विन्दुस्वरूपं चर्चयन्ति एतेनेति, श्रीयमुना-

स्मरश्रमजलाणुभिः सकलगात्रजैः सङ्गमः ॥ ८ ॥

रागतस्यैव विन्दवो न तु केवलजलमात्रस्य । अत एवोक्तं सकलगात्रजै-
रिति । एभिर्विशेषणैः परमकांठापन्नपुष्टिपुष्टिमार्गान्तरङ्गभक्तत्वं सर्वदैतद्रस-
पूर्णत्वमन्तरङ्गभक्तानुगुणत्वमेतल्लीलामध्यपातित्वादिकं सूचितम् । स्वस्यै-
तद्रसपूर्णत्वेन केवलैतद्भजनकर्तुरप्येतद्रसं ददातीति स्पष्टमेव वैल-
क्षण्यम् ॥ ८ ॥

गो० श्रीद्वारिकेशचरणविरचिते टिप्पणम् ।

यास्तत्समकथनेन, तनुनवत्वसम्पादनमभिप्रेत्य कथनेन, च । अत एवेति ।
यदि श्रमस्येदरूपाः स्युस्तर्हि सकलगात्रजा न भवेयुः । केशनखादिषु स्वेदस्यानुप-
लब्धेः । तेन रसरूपा एवेतिभावः । एभिरिति, सकलगोपिकासङ्गम इत्यनेन
पुष्टिपुष्टिमार्गान्तरङ्गभक्तत्वे, स्मरश्रमजलाणुभिरनेन सर्वदैतद्रसपूर्णत्वम्, सकलगा-
त्रजैरनेन भक्तानुगुणत्वम्, सङ्गम इत्यनेन लीलामध्यपातित्वम्, चादिपदेन तत्समा-
नसौभाग्यवतीत्वेन तद्विरुद्धस्वभावात् । यथा रजोगुणप्रधाना सा (लक्ष्मीः)
जीवान्मदेन केवलभजनकर्तृन् भगवद्विमुखान्कृत्वा स्वर्गादिलोभेन प्रवाहमार्गे
निपातयति, न तथेयमिति तत्सपत्नीत्वात् । दृश्यते हि परस्परं विरुद्धस्वभाववत्यः
सपत्न्यो लोके । एतदेव विशदयन्त आहुः स्वस्यैतदिति, यद्यपि, 'मामेव ये
प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति भगवता प्रतिश्रुतम्, तथापि श्रीयमुनायां
रसविवशेन भगवता स्वस्याष्टविधैश्वर्यस्य स्थापितत्वाच्छ्रीयमुनाया अनन्य-
भजनकर्तृस्तनुनवत्वं सम्पाद्य तद्रसदानमिति भावः । दृश्यते हि लोकेपि महा-
राज्ञां पूर्णाधिकारिणां विनाज्ञां, लघुकार्यस्याप्यकरणम्, अपूर्णाधिकारिणामप्याज्ञातो
महत्कार्यसम्पादनम्, किं तत्राखिललोकनियन्तुर्भगवतः प्राणादपि प्रियायाः श्रीयमु-
नायास्तथाकरणे चित्रमिति हृदयम् । अन्वयस्तु, हे प्रिये ! कमलजासपत्नि तव स्तुतिं
कः करोति, तत्र हेतुः, यत् हरेरनुलक्ष्म्याः सेवया आमोक्षतः सुखं भवति, तव
कथा इयं अधिका, यत्सकलगोपिकासङ्गमस्मरश्रमजलाणुभिः सकलगात्रजैः सङ्गमो
भवति, लक्ष्म्याः यत् (न) भवतीत्येतेषामध्याहारः । एवं असिन्धुये तनुनवत्वसम्पादक-
त्वमष्टममैश्वर्यं दर्शितम् ॥ ८ ॥

इयं तव कथाऽधिका सकलगोपिकासङ्गम-

रिपं तव कथेति । इयमग्रत उच्यमाना तव कथाऽपि सर्वमुक्त्वपेक्षयाऽधिका । अत एवैतत्कथारसिकानां न मोक्षेच्छागन्धोऽपि । तदेवोक्तं पञ्चमस्कन्धे—
 “अथ ह वा च तव महिमासृतसमुद्रविमुपा सकृल्लीढया विस्मारितदृष्टश्रुत-
 सुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिनः’ इति । सा केत्याकाङ्क्षायामाहुः
 सकलगोपिकेति । सकलगोपिकासङ्गमेन स्मरसम्यन्धी यः श्रमस्तेन जनिता
 ये स्वेदजलाणवः सकलगान्द्रजास्तैः सङ्गमो यस्याः । एतेन जलाणवो न श्रम-
 स्वेदरूपाः किन्तु विविधसङ्गमरसस्य सर्वावयवपूर्णस्याऽत्युच्छलनेन बहि-

त्कर्षमिति । कलिन्दस्येयं कालिन्दी, अस्या उदधिकं कर्षणं तनुनवत्वसम्पादनेन
 लीलासृष्टिप्रवेदनम् । कथामुखेनाहुः इयमग्रत इति । सर्वेति सालोख्यादितदपे-
 क्षया अधिका उत्कृष्टा । वैकुण्ठस्थितस्य भगवत एकस्मिन्बन्धस्थलरूपगात्रस्थिता-
 यास्तस्याः कथायाः सकलाङ्गसम्वन्धिन्याः श्रीयमुनायाः कथा अधिका, अतस्तव
 एतत्कथारसनिमग्नानां न सालोख्यादिमुक्तीच्छालेशोपि । तवेवेति कथारसपूर्णा-
 नामन्यविस्मरणमेव । वृषपीडितदेवताभिर्नवमाध्याये षष्ठस्कन्धस्य कृष्णस्तुता-
 युक्तम् । एवं रसिकानामितरविस्थितिं प्राप्ताय श्रीयमुनायाः कथां विशदयितुमव-
 तारयन्ति सा केतीति । कलाभिः सहितः सकलः पुरुषोत्तमस्तस्य गोपिकाभिः
 सम्यग्गमनं, तदुक्तं ताभिर्पुताः सकलाश्चतुर्विधा अपि गोपिका तासां यः सङ्गमः
 तदेतुको यः स्मरः कामः तज्जन्यो यः श्रमस्तेन करणभूतेन जनिता दृग्गोचरीकृता ये
 प्रस्वेदपयःकणाः, सकलतन्द्रवास्तैः सङ्गमो विविधभावभरेण, गमनं गमः । वज्रथै-
 फविधानमिति कः । सम्यग्भाषिलीलासृष्टौ यस्याः श्रीयमुनायाः । यद्वा, यस्या इति
 पञ्चमी । यस्याः सकाशात्सङ्गमोन्येयामेतत्सम्वन्धिनां तनुनवत्वे सम्पन्ने भवतीति
 श्रीयमुनाया आमयटस्य बहिसङ्गमेन पक्षत्वमिव सकलगोपिकासङ्गमस्मरश्रमजलाण-
 सङ्गमेनैव तनुनवत्वं सम्पाद्यावरणानाच्छन्नभगवल्लीलासृष्टौ निजानां तदनुभव-
 करणसामर्थ्यसम्पादनमिति महदाधिक्यम् । ननु विन्दवश्चेत् सङ्गमजास्तहिं तत्सङ्ग-
 मेन कथं तनुनवत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य विन्दुस्वरूपं वर्णयन्ति एतेनेति, श्रीयमुना-

स्मरश्रमजलाणुभिः सकलगात्रजैः सङ्गमः ॥ ८ ॥

रागतस्यैव चिन्द्वो न तु केवलजलमात्रस्य । अत एवोक्तं सकलगात्रजै-
रिति । एभिर्विशेषणैः परमकांठापन्नपुष्टिपुष्टिमार्गान्तरङ्गभक्तत्वं सर्वदैतद्रस-
पूर्णत्वमन्तरङ्गभक्तानुगुणत्वमेतल्लीलामध्यपातित्वादिकं सूचितम् । स्वस्यै-
तद्रसपूर्णत्वेन केवलैतद्भजनकर्तुरप्येतद्रसं ददातीति स्पष्टमेव वैल-
क्षण्यम् ॥ ८ ॥

गो० श्रीद्वारिकेशचरणविरचितं टिप्पणम् ।

यास्तत्समकथनेन, तनुनवत्वसम्पादनमभिप्रेत्य कथनेन, च । अत एवेति ।
यदि श्रमस्वेदरूपाः स्युस्ताहिं सकलगात्रजा न भवेयुः । केशनखादिषु स्वेदस्यानुप-
लब्धेः । तेन रसरूपा एवेतिभावः । एभिरिति, सकलगोपिकासङ्गम इत्यनेन
पुष्टिपुष्टिमार्गान्तरङ्गभक्तत्वे, स्मरश्रमजलाणुभिरनेन सर्वदैतद्रसपूर्णत्वम्, सकलगा-
त्रजैरनेन भक्तानुगुणत्वम्, सङ्गम इत्यनेन लीलामध्यपातित्वम्, चादिपदेन तत्समा-
नसौभाग्यवतीत्वेन तद्विरुद्धस्वभावात् । यथा रजोगुणप्रधाना सा (लक्ष्मीः)
जीवान्मदेन केवलभजनकर्तुं भगवद्विमुखान्कृत्वा स्वर्गादिलोभेन प्रवाहमार्गं
निपातयति, न तयेयमिति तत्सपत्नीत्वात् । दृश्यते हि परस्परं विरुद्धस्वभाववत्यः
सपत्न्यौ लोके । एतदेव विशदयन्त आहुः स्वस्यैतदिति, यद्यपि, 'मामेव ये
प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति भगवता प्रतिश्रुतम्, तथापि श्रीयमुनायां
रसविवशेन भगवता स्वस्याष्टविधैश्वर्यस्य स्थापितत्वाच्छ्रीयमुनाया अनन्य-
भजनकर्तुस्तनुनवत्वं सम्पाद्य तद्रसदानमिति भावः । दृश्यते हि लोकेपि महा-
राज्ञां पूर्णाधिकारिणां विनाज्ञां, लघुकार्यस्याप्यकरणम्, अपूर्णाधिकारिणामप्याज्ञातो
महत्कार्यसम्पादनम्, किं तत्राखिललोकनियन्तुर्भगवतः प्राणादपि प्रियायाः श्रीयमु-
नायास्तथाकरणे चित्रमिति हृदयम् । अन्वयस्तु, हे प्रिये ! कमलजासपत्नि तव स्तुतिं
कः करोति, तत्र हेतुः, यत् हरेरनुलक्ष्म्याः सेवया आमोक्षतः सुखं भवति, तव
कथा इयं अधिका, यत्सकलगोपिकासङ्गमस्मरश्रमजलाणुभिः सकलगात्रजैः सङ्गमो
भवति, लक्ष्म्याः यत् (न) भवतीत्येतपामध्याहारः । एवं अस्मिन्पद्ये तनुनवत्वसम्पादक-
त्वमष्टममैश्वर्यं दर्शितम् ॥ ८ ॥

तचाऽष्टकमिदं मुदा पठति सूरसूते सदा-
समस्तदुरितक्षयो भवति वै मुकुन्दे रतिः ।

एवं कालिन्दीं स्तुत्वैतत्स्तोत्रपाठफलमाहुस्तवाऽष्टकमिति । यद्य-
प्यन्यकृतान्यपि स्तोत्राणि सन्ति तथापि वक्ष्यमाणं फलमेतत्स्तोत्रपाठेनैव
भवति, नाऽन्यथेति ज्ञापनायेदमित्युक्तम् । अन्यकृतस्तोत्रेष्वेवंविधस्वरूप-
निरूपणाभावात् । इदं तचाष्टकं यः पठति तस्य पूर्वं समस्तदुरितक्षयो
भवति । तदनन्तरं मोक्षदातर्यपि स्नेहो भवति । अत एवोक्तं, “नराणां
क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत ” इति । मुकुन्दपदाद्यद्यपि मोक्षमेव
साधारण्येन सर्वेभ्यो ददाति तथापि त्वत्स्तुतिपाठात्प्रसन्नो भक्तिमेव ददाति,
न तु मोक्षमपीति भगवत्स्वभावपरावर्त्तकत्वमुक्तमाततः किमिति तत्राऽऽहुः ।

अतः परं श्रीगोइल्लवापचरणानां विवृतिः ।

एवमष्टविधैश्वर्यप्रतिपादकान्श्लोकानुत्कर्षवर्णनतदशक्यवर्णनद्वारा व्याख्याय
स्तोत्रस्यासाधारणफलबोधकमग्रिमवतारयन्ति एवमिति । उक्तप्रकारेण कलिदोष-
दात्रीं अलौकिकप्रकारेण संस्तुय अष्टविधैश्वर्यप्रतिपादकस्तोत्रस्य व्यक्ततयोदितस्य
श्रीमत्प्रभुतुष्टिरूपं फलं प्रतिजानन्त आहुः यद्यपीति । अन्येतिशङ्कराचार्यप्रभृतिभि-
र्निर्मितानि । वक्ष्यमाणमिति अस्मिन्नेव पद्येऽनुपदं कथ्यमानम् । फलमिति,
स्तोत्रपाठमात्रेणैव भृशं सकलदुरितनिवृत्तिपूर्वकमुकुन्दरतिनिष्पत्तिः एतत्पाठेनैव ।
तत्र हेतुमाहुः अन्यकृतेति । एवं विधेति स्तुतिं त्वेतिश्लोकोक्तस्वरूपनिरूपणस्य
तथात्वात् । फले कर्म वदन्तो मूलान्वयमाहुः इदमिति । अत्र प्रमाणमाहुः अत
एवोक्तमिति । एतेन दुरितनाशस्य भक्तिप्रजनने हेतुत्वमुक्तं भवति । मूलस्थस्य
मुकुन्दपदस्याशयमाहुः मुकुन्दपदादिति । तथा चोक्तं पञ्चमस्कन्धे, ‘राजन्पतिगुरु-
लम्भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किंकरो वः । अस्त्वेवमङ्ग भगवान् भजतां
मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगमिति ५-६-१८ । भक्तिमेवेति । मूलस्थस्य
निश्चयवाचकवैपदस्य तात्पर्यं बोध्यम् । तेन यद्यपि स मोक्षदस्तथापि त्वत्स्तुतेः
प्रीतो भक्तिं ददातीति सुस्पष्टं भगवत्स्वभावपरावर्त्तकत्वमिति । उच्यते भव-
तारयन्ति तत इति, दुरितक्षयानन्तरं भगवद्भक्तेः किमग्रे फलं तदाहुः तथेति शेषपदा-

तथा सकलसिद्धयो मुररिपुत्र सन्तुष्यति

तथा सकलसिद्धयः पूर्वोक्ताः सर्वात्मभावादयो भवन्तीति शेषः । ननु प्रति-
पन्नयेकं विद्यमाने सति कथमेतत्स्तोत्रमात्रादेतावद्भवतीति चेत्तत्राऽऽहुर्मु-
रिपुत्र सन्तुष्यतीति । यथा दोषरूपं तन्निवृत्त्युक्त्या सुखप्राप्तिप्रतिबन्धकं निरा-
कृत्य ता अङ्गीकृतवानेवमेतत्पाठेनाऽपि प्रतिबन्धं निवार्य तमव्यङ्गीकरोती-
त्यपि ज्ञापनाय मुररिपुत्रपदम् । फलान्तरमाहुः स्वभावविजयो भवेदिति ।
स्वभावस्य विजयः परावृत्तिर्भवति । स्वासनेति व्युपसर्गार्थः । वृष्टस्य भा-

गो० श्रीद्वारिकेशचरणविरचित टिप्पणम् ।

नम् । यद्वा, तथा मुकुन्दरत्या सकलसिद्धयो गोप्यो मुररिपुत्र सन्तुष्यति । सक-
लस्य पुरुषोत्तमस्य रमणस्य सिद्धिर्याम्यः । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्थानिवार्यत्वेन तद्वतो
भक्तद्रोघादो यदेदं स्तोत्रं पठिष्यन्ति तत्र का व्यवस्थेति मनसिकृत्य क्षिप्तो मूल-
स्यस्य मुररिपुत्रपदस्य सट्टान्तमाश्रयमाहुः नन्वित्यारम्भ पदमित्यन्तम् । मूले च
सन्तुष्यतीति । तथा च, लोके स्योत्कर्षवर्णनात्स्वप्रियोत्कर्षकथनस्यात्यन्तं स्वतो-
पजीज्येन श्रीयमुनायाश्चात्यन्तं स्वहार्दयिचैनैतत्स्तोत्रानुजल्पनेन प्रतिबन्धनिवारकः
प्रभुः सम्यक् तुष्यति । यथा ब्रजवरकुमारिकास्वेतच्छेदे तुष्टो रासादिसुरं दत्तवांस्त-
र्धतज्जल्पितारमण्यनुशुद्धातीति भावः । किञ्च, श्रीयमुनाष्टकपाठात्स्वामिनि तुष्टेऽनावर-
णानाच्छत्रप्रभुलीलामध्यपातिनि जीवे स्वामिन्योऽपि तुष्यन्ति, न तु भगवत्प्रिय-
तरूपस्यभोग्यफलभोक्तरि जीवे ईर्ष्यन्ति, मुरलिकावत् । भगवत्प्रियकलिवारक-
श्रीयमुनातोपस्य सर्वभक्ततोपहेतुत्वादिति चकारार्थः । टीकायां फलान्तरमिति सकल-
दुरिताज्भाषपूर्वकभगवद्रतिनिष्पत्तिरूपमेकं फलं पूर्वं निरूपितम्, तेन भगवत्स्वभा-
वपरावर्त्तकत्वमेतत्स्योक्तम्, अतः परं जीवस्वभावपरावर्त्तकत्वमुच्यते स्वभावस्येति ।
स्वभावश्च जीवात्मनो भावः, प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः । जीवस्य जीवत्वमिति यावत् ।
तथा चोक्तं, विद्वन्मण्डने, 'आनदांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो, येन जीवभाव' इति । तथा
च, जीवस्याविद्यासम्बन्धेन भगवद्वाहिर्मुख्यत्वस्यैतत्पठितुः कृपया हृदि प्रमावाधिर्भू-
तेऽन्तरात्तनुजत्वत्वे सम्पन्ने बाह्यतश्च परावृत्तिर्भवति । यद्वा, स्वभावशब्देन मन
उच्यते । तस्य विजयः स्वातन्त्र्येण प्रवर्त्तनं भवति । यद्वा, स्वस्य जीवस्य भावः ।
श्रीगोकुलप्राणप्रियसेवनरूपसहजधर्मस्तस्य विविध उत्कर्षः । परा अत्यन्तं आवृत्ति-
रसकृत्सेवनम्, सम्पूर्णसंवाधिकारसिद्धिर्भवति । सेवाफलग्रन्थे वक्ष्यमाणस्य आवृ-
त्त्यालौकिकसामर्थ्यरूपफलस्य प्राप्तिरिति यावत् । स वासनेतीति अनेकमनोरथानां

स्वभावविजयो भवेद्वदति वल्लभः श्रीहरेः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वैद्यानरावतारश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितं

श्रीयमुनाष्टकस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

वोऽप्युत्तमस्वभावो भवतीत्यर्थः । नन्विदमनेकतपःसाध्यं कथमेतत्पाठमात्रा-
दिति चेत्तत्राऽऽहुर्वदति वल्लभ इति । तेनाऽऽप्तवाक्यत्वेन प्रामाण्यमुक्तम् ।
नन्वितः पूर्वं केनाऽप्यनुक्तत्वाद्भवदुक्तिमात्रेण कथं प्रामाण्यमिति चेत्तत्रा-
ऽऽहुः श्रीहरेरिति । साक्षाच्छ्रीपुरुषोत्तमसम्बन्धीयतः, अहमतो वदामीत्यर्थः ।
अत्राऽयमाशयः । साक्षात्स्वरूपसम्बन्धिनां स्वरूपं साक्षात्तत्सम्बन्धिन एव
जानन्ति न त्वन्ये । श्रीकालिन्याः साक्षात्तत्सम्बन्धित्वं पूर्वं प्रकटमेवोपपा-
दितम् । स्वातिरिक्तानां साक्षाच्छ्रीगोकुलेशसम्बन्धाभावात्साक्षात्तत्सम्ब-
न्धिन्याः स्वरूपाज्ञानात्तदकथनम् । स्वस्य तु साक्षात्तादृशत्वात्तत्स्वरूपज्ञाना-
त्तत्कथनमिति नाऽनुपपत्तिः काचित् ।

इति श्रीविठ्ठलेश्वरविरचिता श्रीयमुनाष्टकविवृतिः सम्पूर्णा ।

गो० श्रीहरेरक्षेत्रचरणविरचितं टिप्पणम् ।

पूर्तिर्भवति । तोत्रपठितुः 'कृष्णोऽहं पश्यत गतिमिति' श्लोकोक्तो मोक्षः सम्पद्यते ।
बाहिर्मुख्यानिर्मुक्तिपक्षे कर्मवासनानामनुद्भवा भवति । दुष्टस्वभाव इति । बाहिर्मु-
ख्यादिदोषग्रस्तोपि दैन्यभावसिद्ध्या सन्मुखो भवति । एतद्विषये प्रामाण्यं वक्तुमा-
शङ्कन्ते नन्विदमिति । समादधते वदति वल्लभ इति, प्रियाः प्रियाभिप्रायं विज्ञा-
यैव वदन्तीति भावः । तेनाप्तत्वेनेति । आश्रयमथादृष्टार्थवादी, तादृशास्त्वत्राचार्य-
चरणा एव । अन्येषामेतज्ज्ञानं नेति वक्तुं क्षिपन्ति नन्वित इति । श्रीहरेरिति ।
श्रीभिः स्वामिनीभिर्मुक्तस्य सर्वदुःखहर्तुः प्रियोहम् । यतो वदामि तेन वक्तव्येव । अत्रे-
स्पष्टम् । तथा हि, साक्षादिति श्रीयमुनाप्रभृतीनां सरश्रमे इत्याद्युक्तं रूपम् ।
साक्षात्तदिति श्रीमदाचार्या एव जानन्ति । स्वातिरिक्तानामिति, श्रीमदाचार्य-
पादाब्जामोदराहितानाम् । साक्षादित्यादि । (अभावादिति) । आचरणानाच्छ्रस्वा-
मिनीसहितगोकुलपतेरसम्बन्धात् । साक्षादिति श्रीयमुनायाः, तदिति एतादृ-
क्प्रकारस्याकथनम् । स्वस्येति श्रीमदाचार्यरूपेण स्थितस्य साक्षादिति प्रकटतया,
तादृशत्वादिति वस्तुतः कृष्णरूपत्वात्, तदिति 'सरश्रमे'त्याद्युक्तस्वरूपस्य-
वर्णनमिति, न शङ्कालेश इति दिक् । मूलान्तर्यस्तु, हे सरश्रते ! इदं त्वाष्टकं यः सदा
मुदा पठति, तस्य समस्तदुरितक्षयो भवति, वै मुकुन्दे रतिर्भवति, तया सकलसिद्धयो
भवन्ति, मुरतिपुत्र सन्तुष्यति, स्वभावविजयो भवेत्, श्रीहरेर्वल्लभो वदति ।